

अध्याय एक

शोधपरिचय

१.१ पृष्ठभूमि

सामान्य अर्थमा नयाँ कुराको खोजी गर्ने कार्यलाई अनुसन्धान भनिन्छ । व्यवस्थित एवम् तर्कसम्मत प्रक्रियाको अवलम्बन गरी नयाँ तथ्य पत्ता लगाउनु वा पुरानै तथ्यको परीक्षण वा पुनरव्याख्या गर्नुलाई पनि अनुसन्धान भनिन्छ (बन्धु, २०७० : २८) । कुनै कुराको खोज, जाँचबुझ, छानविन, खोजपूर्ण अध्ययन, अन्वेषण गर्ने कार्य नै अनुसन्धान हो । निश्चित लक्ष्यप्राप्तिका लागि गरिने संयोजन नै अनुसन्धान हो । यसरी मानव जीवनमा देखिने समस्याहरूलाई निदान गर्न, तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न र एउटा ठोस निष्कर्षमा पुग्न सञ्चालन गरिने वैज्ञानिक अध्ययन नै अनुसन्धान हो ।

लैङ्गिकता भन्नाले महिला र पुरुषको सामाजिक, सांस्कृतिक साथै आर्थिक विशेषतालाई पनि जनाउँछ । यो महिला र पुरुष दुवैका विभिन्न भूमिका, व्यवहार, दृष्टि, आदर्श अवस्थाको अध्ययन गर्ने विषय हो । नेपाली व्याकरणका किताबहरूमा पहिलेदेखि अहिलेसम्म नै लैङ्गिक शब्दलाई (प्राकृतिक) लिङ्ग बुझाउन प्रयोग गरिदै आएको छ । उदाहरणका लागि नेपाली व्याकरणमा पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र नपुसक भनेर लिङ्गलाई बुझाउन यी शब्दहरू प्रयोग भैरहेका छन् ।

लैङ्गिकतालाई प्राकृतिक शब्द र बुझाइको ठिक उल्टो सामाजिक शब्द र बुझाइमा प्रयोग गर्ने कामको सुरुवात नारीवादीहरूले गरे । सन् १९७० को दशकको सुरुवातमा एन ओक्ले नामकी ब्रिटिस नारीवादी समाजशास्त्रीले पहिलो पल्ट यो शब्दको प्रयोग महिला र पुरुषको भिन्न भिन्न सामाजिक पहिचानको व्याख्या गर्ने क्रममा गरेकी हुन् । आजसम्म आइपुग्दा 'लैङ्गिकता' शब्द, जसले सामाजिक अर्थ मात्रै बोकेको छ, व्यापक प्रयोगमा आइसकेको छ । यसको सामाजिक अर्थ नारीवाद, मानवशास्त्र, विकास-अर्थशास्त्र तथा समाजशास्त्रको दर्शन, सिद्धान्त, प्रयोग तथा विश्लेषणमा नभइ नहुने अवधारणा हो । त्यसैकारण पठनपाठनमा पनि विषयको ज्ञान हुनु अति आवश्यक छ (भद्रा

र अन्य, २०७० : १०) । महिला र पुरुषको भिन्न सामाजिक परिचय नै लैङ्गिकता हो । फरक शारीरिक गुणहरूको आधारमा समाजले महिला र पुरुषलाई भिन्दाभिन्दै सामाजिक छवि र भूमिका प्रदान गरेर उनीहरू बिचको सम्बन्धलाई पनि तहगत रूपमा परिभाषित गरिदिन्छ ।

लैङ्गिक अध्ययनको विकास सन् १९८० को दशकमा भएको हो । यसले महिला र पुरुषका सामाजिक भूमिकाहरूलाई बुझाउँछ । त्यसै जैविक, प्राकृतिक संरचनाका आधारमा गरिने विभिन्न किसिमका असमानता, भेदभाव र शोषणको विरोध गर्दछ (अर्याल, २०६८ : १) । समग्रमा भन्नुपर्दा नारी र पुरुष जन्मैदेखि छुट्टाछुट्टै जैविक संरचना लिएर आएका हुन्छन् । यसरी जैविक संरचनाका आधारमा नारी र पुरुषबिच विद्यमान भिन्नतालाई लिङ्ग भनिन्छ ।

महिला र पुरुषलाई छुट्याउने प्राकृतिक एवम् जैविक विभिन्नता नै लिङ्ग हो । अर्थात् हरेक व्यक्तिलाई प्राकृतिक, जैविक तथा शारीरिक आधारमा भाले र पोथी छुट्याइन्छ भने त्यसलाई लिङ्ग भनिन्छ । यो मानवको शारीरिक संरचना एवम् भूमिकासँग सम्बन्धित हुन्छ (जोशी र अन्य, २०६८ : १) । लैङ्गिक अध्ययन पुरुष र महिलाले गर्ने सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षिक, मनोवैज्ञानिक, राजनीतिक भूमिका, मूल्य मान्यता, विभिन्न स्रोत साधनमा पहुँच एवम् नियन्त्रणको अध्ययन गर्ने विषय हो ।

महिला र पुरुष दुवैलाई समान अधिकार प्रदान गर्न विश्वव्यापी रूपमा धेरै सिद्धान्तहरूको विकास गरी महिला र पुरुषबिच समान अधिकार प्राप्त गर्नका निम्ति सैद्धान्तिक प्रयास जारी रहे तापनि हाम्रो जस्तो पुरुष प्रधान समाजमा महिलाले हेपिएर, थिचोमिचो सहेर बाच्नु परिरहेको छ । सामाजिक हक र अधिकारका दृष्टिले अस्वस्थ जीवन बाँचिरहेका महिलाहरू सम्पूर्ण रूपमा स्वतन्त्र भएर बाँच्न आवश्यक छ भनी प्रगति राईद्वारा लिखित *लेखककी स्वास्नी* उपन्यासको सेरोफेरोमा रही नारीमाथि पर्ने पुरुषको कुदृष्टि, नारीलाई भोग्य वस्तुका रूपमा हेर्ने घृणित चलन, महिला हिंसाको अन्त्य, लैङ्गिक भेदभावको अन्त्य, महिलाको पहुँच विस्तारका लागि चाहिने आवश्यक तत्त्वहरूको खोजी यहाँ गरिने हुनाले यो अनुसन्धान औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

१.२ समस्याकथन

समस्याको पहिचानबिना त्यसको समाधान गर्न सकिँदैन । अनुसन्धानका लागि कुनै पनि निश्चित विषयवस्तुमा केन्द्रित रहेर गरिने अनुसन्धेय कार्यलाई नै समस्याकथन भनिन्छ ।

प्रस्तुत शोधमा लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा लैङ्गिकता कस्तो कस्तो तरिकाले प्रयोग भएको छ ? भन्ने कुरा मूल समस्याको रूपमा रहेको छ । यसको अतिरिक्त लैङ्गिक दृष्टिले लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा के कस्तो मौलिक पक्ष रहेको छ । समाजमा अधिपत्य जमाइ राखेको पुरुषवादको जरो उखेलनका लागि उपन्यासमा के कस्तो विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसको लैङ्गिक अध्ययन नै यस शोधको प्रमुख समस्या हो । यसै अवस्थालाई केन्द्रमा राखी शोधको निम्नलिखित समस्या रहेका छन् :

- (क) लेखककी स्वास्नी उपन्यासको लैङ्गिक अवस्था कस्तो रहेको छ ?
- (ख) लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा के कस्तो लैङ्गिक चेतना पाइन्छ ?
- (ग) लैङ्गिक दृष्टिले लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा प्रयुक्त भाषा कस्तो रहेको छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

कुनै पनि शोध शीर्षकको उद्देश्य शोध समस्याहरूको प्रमाणिक तथा प्राज्ञिक समाधान प्राप्त गर्नु हो । अर्थात् कुनै पनि विषयवस्तुमा गर्न लागेको शोध अनुसन्धानको प्राप्त नै शोधको उद्देश्य हो । उद्देश्य बिना कुनै पनि कार्य सफल हुन सक्दैन । तसर्थ लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा रहेको लैङ्गिक चेतनाको अध्ययन विश्लेषण गर्नु यस शोधको उद्देश्य रहेको छ । यी समस्याहरू समाधानका लागि प्रस्तुत शोधका निम्नलिखित उद्देश्यहरू उल्लेख गरिएको छ :

- (क) लेखककी स्वास्नी उपन्यासको लैङ्गिक अवस्थाको पहिचान गर्नु,
- (ख) लेखककी स्वास्नी उपन्यासको लैङ्गिक चेतनाको विश्लेषण गर्नु,
- (ग) लैङ्गिक दृष्टिले लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाको मूल्याङ्कन गर्नु ।

१.४ अध्ययनको सान्दर्भिकता र उपादेयता

शोधपत्रमा शोधार्थी आफूले गर्न लागेको शोधको सान्दर्भिकतामाथि प्रकाश पार्नु नै अध्ययनको सान्दर्भिकता हो । आफूले गर्न लागेको विषयको माध्यमबाट त्यसको विषयवस्तुको मापदण्ड के कस्तो छ भनी उपयुक्त तथ्य र कारण पत्ता लगाई प्रस्तुत गर्नु नै अध्ययनको सान्दर्भिकता हो । नेपाल एक पितृसत्तात्मक विचारधाराले जरो गाढेको अल्पविकसित देश हो । देशको जनसङ्ख्याको आधा हिस्साभन्दा बढी जनसङ्ख्या महिलाको भए पनि पुरुषसह हरेक क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता निम्न छ । वर्तमान समयमा हरेक क्षेत्रमा महिलालाई अगाडि ल्याउन विभिन्न किसिमका समावेशी पहलहरू हुने गर तापनि अझसम्म पनि महिला र पुरुषबिच समान हैसियत कायम गर्न सकिएको छैन । प्रस्तुत शोधकार्य *लेखककी स्वास्थ्य* उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययनमा केन्द्रित रहेको हुँदा लैङ्गिक समानताको बारेमा जानकारी लिन, परम्परावादी पितृसत्तात्मक धारणामा परिवर्तन गरी सामाजिक, सांस्कृतिक अन्धविश्वासको निराकरण गराउन प्रस्तुत शोध औचित्यपूर्ण रहेको छ । लैङ्गिक अध्ययनको दृष्टिकोणबाट *लेखककी स्वास्थ्य* उपन्यासको विश्लेषण गरिने हुनाले प्रस्तुत शोधको स्थान उच्च रहेको छ । प्रस्तुत शोधकार्यका सान्दर्भिकताहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

- (क) उपन्यासकारलगायत विभिन्न पाठ्यपुस्तकमा पनि *लेखककी स्वास्थ्य* उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन उपयोगी हुने,
- (ख) लैङ्गिक समानताको बारेमा जान्न चाहने व्यक्ति, संस्था, शोधकर्ता, सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रलाई जानकारी मिल्ने,
- (ग) लैङ्गिक समानता कायम गर्दा आइपरेका समस्या समाधान गर्न सहज हुने,
- (घ) परम्परावादी पितृसत्तात्मक धारणामा परिवर्तन गरी सामाजिक, सांस्कृतिक, अन्धविश्वासको निराकरण गर्न सहयोग पुऱ्याउने,
- (ङ) समाज विकासका लागि महिला र पुरुषको समान भूमिका हुने भएकाले महिलालाई पनि मानवीय व्यवहार गर्नु पर्छ भन्ने कुरामा सहयोग पुऱ्याउने,

- (च) लैङ्गिकतासम्बन्धी अन्य अध्ययन अनुसन्धान भए तापनि लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा नभएकाले अध्ययनीय विषयको रूपमा रहेको छ,
- (छ) शिक्षण सिकाइमा लैङ्गिक चेतना, जिज्ञासु, पाठक तथा अध्ययनकर्ताहरूको अध्ययनमा उपयोगी हुने,
- (ज) लेखकले लैङ्गिक विभेद नगरी समानताका आधारमा विद्यार्थीलाई आवश्यक ज्ञान, सिप सिकाउनुलाई आफ्नो कर्तव्य सम्भन्नु रहेको छ ।

१.५ शोधकार्यको परिसीमा

शोधकार्य आफैमा चुनौतीपूर्ण कार्य हो । हरेक क्षेत्रको अध्ययन गर्नुपर्ने क्षेत्र विस्तृत र व्यापक हुन्छ । अध्ययन तथ्य र प्रमाणका आधारमा निष्कर्ष निकाल्नु पर्ने हुनाले अध्ययनका क्रममा व्यापक क्षेत्रलाई समेट्न सकिँदैन । तसर्थ अध्ययनका सीमा र क्षेत्रलाई निश्चित रूपमा तोक्नुपर्ने हुन्छ । शोधकार्यको अध्ययनअन्तर्गत कुन कुन पक्षको अध्ययन गर्ने हो, सो को अध्ययन बारे निश्चित गर्नु, शोधकार्यको परिसीमा हो । प्रस्तुत शोधकार्य लेखककी स्वास्नी उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन पनि व्यापक भएको हुँदा लेखककी स्वास्नी उपन्यासको शोध निम्न परिसीमामा रही गरिएको छ :

- (क) प्रस्तुत शोधकार्य प्रगति राईको लेखककी स्वास्नी उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययनमा सीमित रहेको छ ।
- (ख) प्रस्तुत शोधकार्य लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा रहेको लैङ्गिक चेतनाको प्रयोगमा सीमित रहेको छ ।
- (ग) लैङ्गिक दृष्टिले लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाको मूल्याङ्कनमा सीमित छ ।
- (घ) लैङ्गिक समालोचना र दृष्टिकोणको सैद्धान्तिक आधार निर्धारण, नारीवाद, महिला सशक्तीकरण, लैङ्गिक समानता र महिला शिक्षामा सीमित रहेको छ ।

१.६ अध्ययनको रूपरेखा

प्रस्तुत अध्ययनलाई व्यवस्थित गर्न सात वटा अध्यायमा विभाजन गरिएको छ । आवश्यकताअनुसार विभिन्न शीर्षक, उपशीर्षक राखी शोधपत्रको रूपरेखालाई अन्तिम रूप दिइएको छ :

अध्याय एक : शोधपरिचय

अध्याय दुई : पूर्वकार्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक प्रारूप

अध्याय तिन : अध्ययनविधि र प्रक्रिया

अध्याय चार : लेखककी स्वास्थ्यी उपन्यासमा लैङ्गिक अवस्था

अध्याय पाँच : लेखककी स्वास्थ्यी उपन्यासमा रहेको लैङ्गिक चेतना

अध्याय छ, : लेखककी स्वास्थ्यी उपन्यासमा प्रयुक्त लैङ्गिकताको भाषा

अध्याय सात : सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता

सन्दर्भसूची

अध्याय दुई

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक प्रारूप

२.१ परिचय

अनुसन्धानको सिलसिलामा कुनै पनि विषयमा त्यसभन्दा अघि सम्पन्न गरिएका कार्यहरूको (पुस्तक, पत्रपत्रिका, शोधपत्र आदि) व्यवस्थित रूपमा अध्ययन गरी ती सबै कार्यहरूको अध्ययन गर्नु नै पूर्वकार्यको पुनरावलोकन हो । पूर्वकार्यको पुनरावलोकनलाई पूर्वकार्य समीक्षा, पूर्वसाहित्यको अध्ययन, पूर्वसाहित्य अवलोकन आदि नामले चिनिन्छ । पूर्वकार्यको अवलोकनले अनुसन्धान कार्यमा अनुसन्धेय विषयवस्तुसँग के-कस्ता अध्ययन भएका छन्, के-कति कार्य गर्न अझै बाँकी छन् भन्ने कुराको जानकारी दिन्छ । त्यसैले आफूले अनुसन्धान गर्ने विषयमा के-कस्ता अनुसन्धान भएका छन् । जानकारी राख्नु आवश्यक हुन्छ ।

पूर्वकार्यको खोजी पछि शोधार्थीले समीक्षात्मक ढङ्गले अध्ययन गर्नुपर्छ । पूर्वकार्यको अवलोकनबाट अनुसन्धानलाई सहिबाटो हिड्न सहयोग पुग्छ भने सम्भावित त्रुटिलाई बचाएर पुनरावृत्ति हुनबाट बचाउँछ । यस अध्ययनका क्रममा लैङ्गिक अध्ययनसँग सम्बन्धित भई गरिएका अध्ययन अनुसन्धानसँग सम्बन्धित लेख, रचना, समलोचनात्मक ग्रन्थ, पुस्तक, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखहरूलाई पूर्वकार्यको रूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ :

२.१.१ पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाको पुनरावलोकन

शर्मा (२०५५) द्वारा 'समकालीन समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग' मा लिङ्ग प्राकृतिक कुरा नभएर समाज र सांस्कृतिकबाट परिभाषित स्वभाव र व्यवहारको रूपमा पाइने कुरा उल्लेख गर्दै महिला र पुरुषमा पाइने गुणहरू समेत उल्लेख गरेका छन् । पुरुषमा निर्भयता, असङ्कोच तथा दृढता जस्ता कुरा रहने र महिलामा सरलता, सहनसिलता तथा सङ्कोच हुने कुरा बताएका छन् । जसबाट महिला र पुरुषविचको

लैङ्गिक तथा वैचारिक भिन्नतालाई प्रष्ट्याइएको छ । पुरुषको तुलनामा महिला बढी संवेदनशील हुन्छन् भन्ने कुरा प्रष्ट पारिएको छ ।

श्रेष्ठ (२०६१) द्वारा *महिला शिक्षा* 'वार्षिक पत्रिकामा सबैका लागि शिक्षा लैङ्गिक समानता' शीर्षकमा अङ्क ३ मा शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय सानोठिमी भक्तपुरबाट प्रकाशन भएको पाइन्छ । सो पत्रिकामा सबैको लागि शिक्षाको प्रतिबद्धताअन्तर्गत निर्धारण गरिएका ६ वटा लक्ष्यअन्तर्गत सबैले महिला, बालबालिका र लैङ्गिक समानतालाई जोड दिए पनि त्यसलाई पुरा गर्न नेपाल सरकारले सन् २०१५ सम्म छात्रवृत्तिको व्यवस्था, विद्यालय सुधार कार्यक्रम, बालविकास केन्द्रको सञ्चालनको व्यवस्था, शैक्षिक सामग्रीहरूमा लैङ्गिक दृष्टिकोणले सुधार गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरेकी थिइन् । साथै लैङ्गिक विभेद हटाई सबैलाई शिक्षा कार्यक्रम पुरा गर्न लैङ्गिक विभेदको तथ्याङ्क हेरी उचित मात्रामा विद्यालयमा पुरस्कारको व्यवस्था गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरेकी छन् । जसले हाम्रो समाजले महिला तथा बालबालिकाहरूप्रति गर्ने गरेको विभेदको अन्त्य भई समाजमा समानता आउनुपर्छ भन्ने कुराको उल्लेख गरिएको छ ।

खनाल (२०६६) द्वारा नेपाली भाषा शिक्षा विभागद्वारा प्रकाशित वार्षिक पत्रिका *सम्प्रेषण* अङ्क ६, २०६६ 'पहेँलो गुलाफ' कथामा लैङ्गिक चेतना शीर्षकको लेखमा लैङ्गिकताको परिचय दिँदै समाजमा कमजोर, उपेक्षित र दोस्रो दर्जाका रूपमा राखी महिलालाई शोषण गरिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उक्त आलेखमा लैङ्गिकता प्राकृतिक नभई सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरणबाट निर्मित पुरुष र महिलासम्बन्धी अवधारणाबाट बुझिने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यस्तै समाजमा नारीलाई भोग्य वस्तुका रूपमा हेरिएको कुरा दर्शाउँदै पुरुषलाई भुसिलकिराको प्रतीकात्मक रूपमा लिइएको छ । महिलालाई भोग्य वस्तुको रूपमा लिइएको यस पितृसत्तात्मक समाजको प्रतिवाद गर्नुपर्ने कुरा कथाकी मुख्य पात्र 'म' को माध्यमबाट लैङ्गिक चेतनाको विकास गरिएको छ र प्रत्येक नारीलाई लैङ्गिकतासम्बन्धी ज्ञान हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । जसबाट पितृसत्तात्मक समाजका पुरुषहरूले आफ्नो यौनतृप्तिका लागि गर्ने अनैतिक कार्यको

परिणामलाई देखाइएको छ । जसले हाम्रो समाजमा महिलालाई कमजोर, उपेक्षित र दोस्रो दर्जाका रूपमा राखी महिलामाथि शोषण गर्ने गरेको कुरा प्रष्ट्याइएको छ ।

अर्याल (२०६८) द्वारा *लैङ्गिक र महिलावादी अध्ययन* पुस्तकमा लिङ्ग र लैङ्गिकताको अवधारणा स्पष्ट पार्दै लैङ्गिक भूमिका र आवश्यकता, लैङ्गिक सशक्तीकरण, जाति र लैङ्गिक सम्बन्ध, लैङ्गिक र धर्म, जेन्डर : शिक्षा, अर्थतन्त्र र महिलावादी पद्धति अन्तर्राष्ट्रिय महिला सम्मेलनहरू लैङ्गिक दृष्टिबाट महिला तथा समाजकल्याण मन्त्रालय र नेपाल सरकारको पञ्चवर्षीय योजनाको समसामयिक नीतिहरूको पुनरावलोकन लैङ्गिक उपागमहरू लैङ्गिक न्यायजस्ता शीर्षकहरूमा लैङ्गिकताको चर्चा गरेको छ । जसबाट लैङ्गिक दृष्टिले महिलाको भूमिका, स्थानका बारेमा चर्चा गरिएको छ । यहाँ जातीय समानता, महिला समानता, लैङ्गिक समानता जस्ता पक्षका बारेमा अध्ययन गरिएको छ ।

जोशी (२०६८) द्वारा *लैङ्गिक हिंसा र महिला अधिकार* शीर्षकमा सन् १९४८ को संयुक्त राष्ट्र संघको मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्रले महिला र पुरुषलाई समान किसिमको अधिकार प्रदान गरेको छ । महिला र पुरुषको समान सहभागिताबाट मात्रै समाज निर्माण हुने भएकाले महिला र पुरुष सँगसँगै हातेमालो गर्दै अगाडि बढ्नुपर्ने र महिलाको सहभागिता बिना समाज विकास अगाडि नजाने तथा यस सन्दर्भमा महिला विकाससम्बन्धी अवधारणा सन् १९५०-१९७० सम्म रहेको र यसले महिला विकासको अवधारणा अगाडि सारेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । जसले महिलाको सर्वाङ्गीण विकास, महिला सशक्तीकरण समाजमा महिला सहभागिता जस्ता पक्षका बारेमा अध्ययन गरेको छ ।

पाण्डे (२०६९) द्वारा 'नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता' नामक समालोचनात्मक ग्रन्थमा लैङ्गिक विभेदीकरणका सामाजिक पक्षलाई अलग अलग मुद्दा बनाएर विवेचना गरे पनि यस ग्रन्थमा प्रत्येक उपन्यासका निम्ति विशेष रूपमा अलग अलग वैचारिक पक्ष किटान गरेको पाइन्छ । यसमा लैङ्गिक विभेदीकरणले उत्पन्न गरेको सामाजिक समस्या एकैनासका छैनन् । नेपाली जनजीवनमा लैङ्गिक विभेदीकरणका अनेकौं जराहरू

फैलिएका छन् । त्यसलाई विभिन्न पाटाबाट अवलोकन गर्ने र केलाउने काम यस पुस्तकमा भएको पाइन्छ । यस बाहेक उपन्यासमा विषयवस्तुहरू र पात्रहरूलाई आधार बनाएर नेपाली समाजमा लैङ्गिक विभेदीकरणका सामाजिक यथार्थलाई बलियो सैद्धान्तिक आधारका रूपमा पनि हेरिएको छ । यहाँ महिला र पुरुषबिचको समानतालाई उपन्यासमा कसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । महिला शसक्तीकरणको आवाज उठाउने जस्ता कार्य उपन्यासमा भएको हुने गरेको देखाइएको छ ।

२.१.२ शोधकार्यको पुनरावलोकन

जोशी (२०६६) द्वारा 'प्राथमिक तहको सिप सिकाइ क्रियाकलापमा लैङ्गिक समानताको अवस्था' शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न भएको छ । जसमा कक्षा कोठामा हुने सबै क्रियाकलापमा छात्र-छात्राको समान सहभागिता छ ? प्रशासन र अन्य क्रियाकलापमा समान सहभागिता छ ? महिला शिक्षक नियुक्तिले छात्र-छात्रामा के कस्तो प्रभाव पारेको छ ? लैङ्गिक विभेद हटाउन के कस्ता प्रयास गर्न सकिन्छ ? जस्ता समस्या राखिएको छ । अध्ययनमा शिक्षक शिक्षिकाले समान रूपमा हेर्ने की नहेर्ने, महिला शिक्षकको उपस्थितिबाट विद्यार्थीमा के कस्तो प्रभाव परेको छ थाहा हुने, विद्यालयको प्रशासनिक क्षेत्रमा रहेको लैङ्गिक समानताको जानकारी पाउने जस्ता औचित्य राखिएको छ । त्यसै गरी प्राथमिक विद्यालयको शिक्षण सिकाइ कार्यकलापमा रहेको लैङ्गिक समानता पत्ता लगाउने, लैङ्गिक समानता कायम गर्न, शिक्षक शिक्षिकाले भोगेका समस्या र समस्या समाधानका प्रयासहरू पहिचान गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । कीर्तिपुरका चारवटा विद्यालयको सीमाङ्कन गरी अध्ययन तयार पारिएको प्रस्तुत शोधमा लैङ्गिक समानताको अवधारणा, अतिरिक्त क्रियाकलापमा लैङ्गिक समानता, लैङ्गिक समानताको दृष्टिमा विद्यालयका सुविधाहरू, शिक्षक शिक्षिकाको व्यवहार जस्ता शीर्षकमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । निष्कर्षमा अभै पनि विद्यालयको नेतृत्व तहमा महिलाको पहुँच कम रहेको छ । महिलाहरूको नेतृत्व लिन महिलाहरू अग्रसर नभएको, प्रश्न सोध्दा बढी मात्रामा छात्रलाई मात्र सोध्ने गरिएको कुरा अध्ययनबाट प्रष्ट्याउन खोजिएको छ । यस्तो अवस्थामा कक्षा व्यवस्थामा लैङ्गिक मैत्री बनाई छात्राहरूको वृद्धि गर्नुपर्ने जस्ता सुभाव

दिइएको छ । उक्त शोधकार्यको अध्ययनबाट प्राथमिक तहको सिप सिकाइ क्रियाकलापमा लैङ्गिक समानताको अवस्था, कक्षाकोठाको क्रियाकलापमा छात्र र छात्राको सहभागिता, लैङ्गिक विभेद हटाउन गरिएका प्रयासरूका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

श्रेष्ठ (२०६७) द्वारा 'तीन घुम्ती उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन' शीर्षकमा अध्ययन कार्य भएको छ । उक्त 'तीन घुम्ती' उपन्यासमा लैङ्गिक चेतनाको निक्यौल गर्नु, उपन्यासमा लैङ्गिक चेतनाको प्रयोगबाट थपिएको नवीनताको विश्लेषण गर्नु, लैङ्गिक दृष्टिले 'तीन घुम्ती' उपन्यासको भाषाको मूल्याङ्कन गर्नु, उपन्यासको लैङ्गिक चेतनासम्बन्धी अध्ययन, विश्लेषण गरी सुझाव दिनु रहेको पाइन्छ । 'तीन घुम्ती' उपन्यासमा लैङ्गिकताको सर्वेक्षण गर्दा 'तीन घुम्ती' उपन्यासलाई मात्र आधार बनाएको र सीमित क्षेत्रमा मात्र अध्ययन भएको पाइन्छ । उक्त शोधकार्यमा सामग्री सङ्कलन, पुस्तकालयीय विधिबाट गरिएको पाइन्छ । उक्त शोधकार्यमा 'तीन घुम्ती' उपन्यासलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा साथै अन्य लैङ्गिकतासम्बन्धी लेख रचनालाई द्वितीयक सामग्री स्रोतको रूपमा लिइएको पाइन्छ । उक्त 'तीन घुम्ती' उपन्यासमा प्रस्तुत लैङ्गिक चेतनाको स्थिति पहिल्याउने कोशिस गरिएको देखिन्छ । उक्त शोधकार्यमा मान्छेको भित्री मनको चिरफार, बाहिरी समाजको भन्दा मान्छेको भित्री मनको चिरफार गर्ने फ्रायडको मनोविज्ञानमा आधारित उपन्यास रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययनको शोधकार्यमा लैङ्गिक भूमिकाको आधारमा समानता र राजनीतिमा लैङ्गिक समानताको हिसाबले असमानता रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । समानताको हिसाबले हेर्दा उक्त अध्ययनमा पुरुष पात्रलाई भन्दा महिला पात्रलाई बढी स्वतन्त्रता र प्रोत्साहन दिइएको पाइयो । महिला सशक्तीकरणका दृष्टिकोणबाट हेर्दा महिलालाई परम्परावादी तरिकाले हेर्न नहुने कुरा इन्द्रमायाको जीवनमा आएका तिनओटा मोडबाट स्पष्ट देखिएको निष्कर्ष उक्त अध्ययनमा निकालिएको छ । उक्त शोधको अध्ययनबाट यस शोधपत्रमा सैद्धान्तिक विश्लेषण प्रक्रिया अध्ययनमा सहयोगी सिद्ध भएको छ । उक्त शोधकार्यको अध्ययनबाट परम्परागत पितृसत्तात्मक धारणामा परिवर्तन गर्न तथा समाज परिवर्तन महिला र पुरुषको भूमिका बराबर हुने भएकाले महिला र पुरुषबिच लैङ्गिक समानता हुनुपर्ने

कुराको उल्लेख गरिएको छ । जसले गर्दा यस शोधपत्रमा सैद्धान्तिक विश्लेषण प्रक्रिया अध्ययनमा सहयोगी सिद्ध भएको छ ।

अधिकारी (२०६८) द्वारा 'लैङ्गिक दृष्टिकोणले माध्यमिक तहको सामाजिक विषयको विश्लेषण' शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । यस अध्ययनमा सामाजिक विषय अध्ययन गराउने शिक्षकहरूको लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट उक्त पाठ्यपुस्तकप्रति कस्तो भनाइ छ ? विद्यार्थी र विषयविज्ञको लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट पाठ्यपुस्तकप्रति कस्तो धारणा छ ? पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका चित्र, विषयवस्तु र संवादले महिला र पुरुषलाई समान रूपमा समावेश गरेका छन् ? जस्ता समस्या समावेश गरिएको छ । उक्त अध्ययनले लैङ्गिक असमानता भएमा पहिचान गरी न्यूनीकरण गर्न सहयोग गर्ने, शिक्षकलाई आफ्नो शिक्षण विषयवस्तुमा लैङ्गिकताको बारेमा के कति मात्रामा गम्भीर हुन जरुरी छ भन्ने कुराको जानकारी लिन मद्दत गर्ने, देशकै सम्पूर्ण विद्यालयको पाठ्यपुस्तकमा रहेको लैङ्गिक समानता र विभेदको केही हदसम्म प्रतिनिधित्व गर्ने हुनाले पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक निर्माणकर्तालाई सहयोग हुने अपेक्षा राखिएको छ । जसमा मा.वि. तहको सामाजिक अध्ययन पुस्तकमा भएका विभिन्न पक्षहरूका लैङ्गिक अवस्था पहिचान गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । उक्त शोधपत्रका आधारमा नेपाली चित्रकला, हाम्रा राष्ट्रिय विभूतिबाट राष्ट्रका लागि भएका योगदान, नेपाली वीर वीरङ्गनाहरूको योगदान, चेलीबेटी बेचबिखन र देहव्यापार, संवाद, मानव अधिकार अभ्यास आदिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनको निष्कर्षमा सामाजिक अध्ययनका २२ वटा पाठहरूमा ७ वटा पाठमा मात्र लैङ्गिक समानता भेटिएको छ । संवादमा महिला पात्रलाई सहभागी पात्रको रूपमा मात्र लिइएको, पितृसत्तात्मक सोचलाई बढी प्राथमिकता दिइएको, पुस्तक पुरुष विद्वान्हरूद्वारा मात्र तयार गरिएको जस्ता कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । साथै सुभाबमा लैङ्गिक विभेद अन्त्य गर्ने खालका विषयवस्तु समावेश गर्नुपर्ने लैङ्गिक समानताका सन्देशमूलक चित्रहरू समावेश गर्नुपर्ने कुरा सुभाब दिइएको छ अनि लैङ्गिक विभेदलाई हटाउन विभिन्न कार्यक्रम ल्याउनुका साथै पाठ्यपुस्तक निर्माणमा महिलाविज्ञलाई समेत समावेश गर्न सुभाब दिइएको छ । यस शोधकार्यको अध्ययनबाट निम्न माध्यमिक तहको सामाजिक अध्ययन विषयको लैङ्गिक दृष्टिकोणले अध्ययन गर्दा प्राप्त नतिजाको

अध्ययनबाट यस शोधपत्रको सैद्धान्तिक विश्लेषण प्रक्रिया अध्ययनमा सहयोगी सिद्ध भएको छ । उक्त शोधकार्यको अध्ययनबाट प्राथमिक तहको सिप सिकाइ क्रियाकलापमा लैङ्गिक समानताको अवस्था, कक्षाकोठाको क्रियाकलापमा छात्र र छात्राको सहभागिता, लैङ्गिक विभेद हटाउन गरिएका प्रयासहरूका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

जोशी (२०६८) द्वारा 'निम्न माध्यमिक तहको सामाजिक अध्ययन विषयको लैङ्गिक दृष्टिकोणले पाठ्यपुस्तकको विश्लेषण' शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न भएको छ । जसमा पाठ्यपुस्तक लैङ्गिक दृष्टिले समान छन् ? पाठ्यपुस्तकमा समावेश चित्रले महिला र पुरुषलाई समान रूपमा प्रस्तुत गरेको छ ? विषयवस्तु लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट उचित छन् ? लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट पाठ्यपुस्तकमा के कस्ता कमजोरी छन् ? जस्ता समस्याको उत्तर खोज्ने प्रयास गरिएको छ । उक्त शोधमा नि.मा.वि. तहको सामाजिक अध्ययन विषयको पाठ्यपुस्तकमा भएका लैङ्गिक समानता र असमानताको विश्लेषण गर्ने, पाठ्यपुस्तक भित्र लैङ्गिक आधारमा भएका कमीकमजोरी पहिल्याएर आवश्यक सुधारका उपाय पहिचान गर्ने उद्देश्य रहेका छन् । जसमा एकाइअनुसार पाठ्यपुस्तकमा समावेश विषयवस्तुको लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरिएको छ । जसमा अधिकांश पाठहरूमा लैङ्गिक समानताको हिसाबले प्रस्तुत नगरिएको भाषा र अभ्यास समावेश क्रियाकलापमा समेत लैङ्गिक असमानता रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । साथै सुझावको रूपमा पाठ्यपुस्तकमा लैङ्गिक समानता झल्कने विषयवस्तु, चित्र, पाठ र संवादहरू समावेश गर्नुपर्ने र पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रियामा शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकको भूमिकालाई सुनिश्चित गरिनुपर्ने साथै महिलाको शैक्षिक अवस्था सुधारको लागि औपचारिक तथा अनौपचारिक रूपमा नीति तथा कार्यक्रमहरू राखी कार्यक्रमको पहुँच विस्तार तथा प्रोत्साहनमा जोड दिनुपर्ने सुझाव दिइएको छ । उक्त शोधकार्यको अध्ययनबाट प्राथमिक तहको सिप सिकाइ क्रियाकलापमा लैङ्गिक समानताको अवस्था, कक्षाकोठाको क्रियाकलापमा छात्र र छात्राको सहभागिता, लैङ्गिक विभेद हटाउन गरिएका प्रयासहरूका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

महारा (२०६८) द्वारा 'निम्न माध्यमिक तह छ र सातको नेपाली पाठ्यपुस्तकको लैङ्गिक अध्ययन' शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न भएको छ । उक्त अध्ययनका उद्देश्यहरूमा निम्न माध्यमिक तह कक्षा छ र सातको नेपाली पाठ्यपुस्तकको लैङ्गिक अवस्था पत्ता लगाउनु, उक्त पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट पाठमा महिला र पुरुषको भूमिका पत्ता लगाउनु, उक्त पाठ्यपुस्तकमा समावेश पाठको विषयवस्तु, चित्र, नमुना अभ्यास भाषामा रहेको लैङ्गिक अवस्था पत्ता लगाउनु, उक्त पाठ्यपुस्तकमा निर्दिष्ट पक्षहरूको लेखाजोखा गरी निष्कर्ष तथा सुझाव गर्नु जस्ता उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ । उक्त शोधकार्यमा जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रद्वारा मुद्रित निम्न माध्यमिक तह कक्षा छ र सातको हाम्रो नेपाली किताबलाई प्राथमिक सामग्रीको रूपमा तथा उक्त अध्ययन विषय क्षेत्रसँग सम्बन्धित विभिन्न पाठ्यपुस्तकहरू शिक्षा विभागबाट प्रकाशित जर्नल, लैङ्गिक अध्ययनसँग सम्बन्धित शोध प्रतिवेदनहरू विद्वानको राय सुझावलाई द्वितीयक सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएको देखिन्छ । उक्त शोधकार्य कक्षा छको नेपाली पाठ्यपुस्तकलाई पाँच विधाअन्तर्गत २२ पाठ र कक्षा सातको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा २३ पाठमध्ये १८ र २० पाठको मात्र लैङ्गिक दृष्टिले अध्ययन गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको देखिन्छ । उक्त शोधकार्यमा पाठ्यपुस्तकको शैक्षिक पक्षहरू (विषयवस्तु, चित्र, भाषा र नमुना अभ्यास) लाई विस्तृत रूपमा अध्ययन गरी व्याख्या विश्लेषण गरेको देखिन्छ । उक्त शोधकार्यमा निम्न माध्यमिक तहको कक्षा छ र सातको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट विषयवस्तु चित्र, नमूना अभ्यास, भाषामा लैङ्गिक दृष्टिले असमान रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । साथै लैङ्गिक विभेद जनाउने शब्दावली, वाक्य केही उखान टुक्कासमेत प्रयोग गरिएको देखिन्छ । उक्त शोधकार्यको अध्ययनबाट प्राथमिक तहको सिप सिकाइ क्रियाकलापमा लैङ्गिक समानताको अवस्था, कक्षाकोठाको क्रियाकलापमा छात्र र छात्राको सहभागिता, लैङ्गिक विभेद हटाउन गरिएका प्रयासहरूका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

पौडेल (२०६९) द्वारा 'समानान्तर आकाश उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन' शीर्षकमा अनुसन्धान कार्य सम्पन्न भएको छ । उक्त अध्ययनमा लैङ्गिक अध्ययनको सैद्धान्तिक स्वरूपको परिचय दिनु, समानान्तर आकाशमा रहेको लैङ्गिक अवस्थाको पहिचान गर्नु, समानान्तर आकाश उपन्यासमा लैङ्गिक चेतनाको प्रस्तुत गर्नु, लैङ्गिक

दृष्टिले समानान्तर आकाश उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाको मूल्याङ्कन गर्नु जस्ता उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको पाइन्छ । उक्त शोधकार्य समानान्तर आकाश उपन्यासमा रहेको लैङ्गिक चेतनाको प्रयोगमा केन्द्रित देखिन्छ । उक्त शोधकार्यमा पुस्तकालयीय विधि प्रयोग गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । जसमा प्राथमिक सामग्रीअन्तर्गत समानान्तर आकाश उपन्यासलाई नै लिइएको छ भने द्वितीयक सामग्रीअन्तर्गत नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिक चेतना, दृष्टिकोण बारे गरिएका अनुसन्धानात्मक ग्रन्थ लैङ्गिक अध्ययनसँग सम्बन्धित विभिन्न पुस्तक र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखहरूबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । उक्त उपन्यास नारीवादी उपन्यास भएको हुनाले समाजमा रहेको पितृसत्तात्मक तुवालोलाई हटाउन महिलाहरूको साहित्यिक कदमलाई देखाइएको छ । सामाजिक र पारिवारिक विद्रोह मार्फत् समानान्तर प्राप्त भएको देखाएर विद्रोही चेतनाले प्रमुख स्थान पाएको कुरा विश्लेषण गरिएको छ । उक्त शोधकार्यमा महिला र पुरुषलाई लैङ्गिक दृष्टिले हेर्दा उत्पादन र राजनैतिक भूमिकामा महिला र पुरुष समान रहेको देखाइएको छ । उक्त शोधकार्यमा घर बाहिरको काम, समाज सुधार, राजनीतिक नेतृत्वका क्षेत्रमा नारी पनि पुरुष जतिकै सक्षम हुने, नारी पनि सक्षमताको दृष्टिले सफल हुन्छन् भन्ने कुरा शोधकार्यको निष्कर्षको रूपमा निकालिएको छ । उक्त शोधकार्यको अध्ययनबाट परम्परागत पितृसत्तात्मक धारणामा परिवर्तन गर्न तथा समाज परिवर्तन महिला र पुरुषको भूमिका बराबर हुने भएकाले महिला र पुरुषबिच लैङ्गिक समानता हुनुपर्ने कुराको उल्लेख गरिएको छ । जसले गर्दा यस शोधपत्रमा सैद्धान्तिक विश्लेषण प्रक्रिया अध्ययनमा सहयोगी सिद्ध भएको छ ।

पौड्याल (२०६९) द्वारा 'एक चिहान उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन' शीर्षकमा शोधकार्यमा सम्पन्न गरिएको छ । उक्त अध्ययनका उद्देश्यहरूमा लैङ्गिकताको परिचय दिनु, 'एक चिहान' उपन्यासको लैङ्गिक स्थितिको पहिचान गर्नु, 'एक चिहान' उपन्यासको लैङ्गिक चेतनाको विश्लेषण गर्नु, उक्त उपन्यासमा प्रयोग गरिएको भाषाको मूल्याङ्कन गर्नु रहेको देखिन्छ । उक्त अध्ययन 'एक चिहान' उपन्यासको लैङ्गिक चेतनाको प्रयोगमा केन्द्रित रहेको पाइन्छ । उक्त शोधकार्यमा प्राथमिक सामग्रीको रूपमा 'एक चिहान' उपन्यासलाई र द्वितीय सामग्रीको रूपमा लैङ्गिकतासम्बन्धी लेख रचना,

समालचेनासम्बन्धी पुस्तकलाई लिइएको छ । यस अध्ययनमा पुस्तकालयीय विधिलाई प्रमुख विधिको रूपमा लिइएको छ । उक्त शोधकार्य 'एक चिहान' उपन्यासमा समाजमा रहेको अन्धविश्वास, कुरीति, कुसस्कार, अन्याय अत्याचार, शोषण जस्ता कुराको जरो गाड्ने विचारको क्रमिक रूपमा निराकरण गर्नु पर्दछ र स्वच्छ, स्वतन्त्र समाजको निर्माण गर्नुपर्ने विचार व्यक्त गर्नु उक्त अध्ययनमा विश्लेषण पक्ष रहेको छ । उक्त शोधकार्यमा 'एक चिहान' उपन्यासमा लैङ्गिक भूमिकाको आधारमा हेर्दा उत्पादन भूमिका, सामाजिक भूमिका, आर्थिक भूमिका, महिला र पुरुषमा समानता नरहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त अध्ययनले महिलामाथि उच्च पुरुषवर्गले गर्ने व्यवहार नराम्रो रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त शोधकार्यको अध्ययनबाट परम्परागत पितृसत्तात्मक धारणामा परिवर्तन गर्न तथा समाज परिवर्तनमा महिला र पुरुषको भूमिका बराबर हुने भएकाले महिला र पुरुषबिच लैङ्गिक समानता हुनुपर्ने कुराको उल्लेख गरिएको छ । जसले गर्दा यस शोधपत्रमा सैद्धान्तिक विश्लेषण प्रक्रिया अध्ययनमा सहयोगी सिद्ध भएको छ ।

पौडेल (२०७०) द्वारा 'अनावृत्त उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन' शीर्षकमा अनुसन्धान कार्य सम्पन्न भएको छ । उक्त अध्ययनको उद्देश्यहरूमा अनावृत्त उपन्यासमा रहेको लैङ्गिक अवस्थाको पहिचान गर्नु, अनावृत्त उपन्यासको लैङ्गिक चेतना प्रस्तुत गर्नु, लैङ्गिक दृष्टिले अनावृत्त उपन्यासमा रहेको आर्थिक मूल्याङ्कन गर्नु जस्ता उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको देखिन्छ । उक्त शोधकार्य प्रभा कैनीको 'अनावृत्त' उपन्यासको लैङ्गिक पक्षमा केन्द्रित रहेको छ । उक्त अध्ययन लैङ्गिक समालोचना र दृष्टिकोणका आधारमा निर्धारण नारीवाद, महिला सशक्तीकरण, लैङ्गिक समानता र समता लैङ्गिक भूमिका, सांस्कृतिक चेतना, महिला शिक्षा आदिमा केन्द्रित रहेको देखिन्छ । उक्त अनुसन्धान कार्यमा पुस्तकालयीय अनुसन्धान विधिको प्रयोग भएको देखिन्छ । उक्त अध्ययनमा प्रथमिक स्रोतको रूपमा प्रभा कैनीद्वारा लेखिएको 'अनावृत्त' उपन्यास रहेको छ भने द्वितीयक स्रोतको रूपमा लैङ्गिक चेतनासँग सम्बन्धित लेख रचना, शोधपत्र र पुस्तकहरूबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । उक्त अध्ययनमा लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा उत्पादक भूमिका र अनुत्पादक भूमिकामा महिला पुरुषको समान सहभागिता नभएको देखाइएको छ । पात्रगत तुलनामा पुरुष पात्रभन्दा महिला पात्र बढी रहेको

देखिन्छ । उक्त अध्ययनमा सुरुमा महिला पात्रले पितृसत्तात्मक सोचको समर्थन गरेको पछि विचार परिवर्तन भई पितृसत्ताको विरोध गरी स्वअस्तित्व सहित बाँच्ने प्रयास गरेको कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ । उक्त शोधकार्यको अध्ययनबाट परम्परागत पितृसत्तात्मक धारणामा परिवर्तन गर्न तथा समाज परिवर्तन महिला र पुरुषको भूमिका बराबर हुने भएकाले महिला र पुरुषबिच लैङ्गिक समानता हुनुपर्ने कुराको उल्लेख गरिएको छ । जसले गर्दा यस शोधपत्रमा सैद्धान्तिक विश्लेषण प्रक्रिया अध्ययनमा सहयोगी सिद्ध भएको छ ।

गैरे (२०७१) द्वारा 'माइतघर उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन' शीर्षकमा अध्ययन कार्य भएको छ । उक्त माइतघर उपन्यासमा लैङ्गिक चेतनाको निक्कै गर्न, उपन्यासमा लैङ्गिक चेतनाको प्रयोगबाट नारीवाद, बालमनोविज्ञान, सांस्कृतिक चेतना जस्ता मान्यताको क्षेत्र विस्तार गरी माइतघर उपन्यासमा लैङ्गिकताको प्रयोगको सर्वेक्षण गर्दा माइतघर उपन्यासलाई मात्र आधार बनाइएको छ । उक्त शोधकार्यमा सामग्री सङ्कलन, पुस्तकालयीय विधिबाट गरिएको पाइन्छ । उक्त शोधकार्यमा माइतघर उपन्यासलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा र अन्य लैङ्गिकतासम्बन्धी लेख रचनालाई द्वितीयक सामग्री स्रोतका रूपमा लिइएको पाइन्छ । उक्त माइतघर उपन्यासमा प्रस्तुत लैङ्गिक चेतनाको स्थितिलाई दर्शाउन खोजिएको छ । उक्त शोधकार्यमा मान्छेले नदेखेको भित्री मनस्थितिको चिरफार प्रशस्त भएको छ । उक्त शोधकार्यमा लैङ्गिक भूमिकाको आधारमा लैङ्गिक विभेद रहेको कुरा जनाइएको छ । समानताका दृष्टिले हेर्दा महिलाले पनि पढ्नुपर्छ भन्ने प्रोत्साहन प्रदान गरिएको छ । सशक्तीकरणको आधारमा हेर्दा महिला सक्रियताको स्थिति पाइएन । परम्परावादी दृष्टिकोणबाट महिलालाई हेर्ने गरेको प्रस्ट दृश्य सानीको चरित्रको वर्णनबाट स्पष्ट रूपमा दर्शाउन खोजिएको छ । उक्त शोधकार्यको अध्ययनबाट परम्परागत पितृसत्तात्मक धारणामा परिवर्तन गर्न तथा समाज परिवर्तन महिला र पुरुषको भूमिका बराबर हुने भएकाले महिला र पुरुषबिच लैङ्गिक समानता हुनुपर्ने कुराको उल्लेख गरिएको छ । उक्त शोधमा प्रस्तुत अध्ययन विश्लेषण प्रक्रियाको प्रारूप निर्माणमा उपयोग गरिएको छ ।

भण्डारी (२०७१) द्वारा 'अनुराधा उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन' शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । जसमा लैङ्गिक दृष्टिले 'अनुराधा' उपन्यास कस्तो रहेको छ ? अनुराधा उपन्यासमा के कस्तो लैङ्गिक चेतना पाइन्छ ? लैङ्गिक दृष्टिले 'अनुराधा' उपन्यासमा प्रयुक्त भाषा कस्तो छ ? जस्ता समस्याहरू राखिएको छ, भन्ने उद्देश्यमा 'अनुराधा' उपन्यासको लैङ्गिक अवस्थाको पहिचान गर्नु, अनुराधा उपन्यासको लैङ्गिक चेतना विश्लेषण गर्नु र 'अनुराधा' उपन्यासको भाषिक अध्ययन गर्नु रहेको छ । यस उपन्यासमा अनुराधालाई मुख्य र गतिशील पात्रको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । अनेक पीडा खपेर बस्दा पनि अन्त्यमा जबरजस्ती विवाह गरिदिन लाग्दा विद्रोह गरेको देखाएर नारी सशक्तीकरणको पक्षमा आवाज उठाएको पाइन्छ । साथै यस शोधपत्रमा हरेक क्षेत्रमा महिला पुरुष समान भएको र पुरुष प्रवृत्तिलाई हावी बनाएको पात्रगत दृष्टिमा महिला र पुरुष लगभग समान रूपमा सहभागी रहेको, साथै पितृसत्तात्मक सोचको विरुद्ध अनुराधाको विद्रोह देखाएर नारी अस्तित्वको लागि र स्वतन्त्रताको लागि विद्रोह गर्न सकिने कुरा देखाइएको साथै लैङ्गिक समानताको पक्षमा खासै उपन्यास सफल हुन नसकेको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त शोधकार्यको अध्ययनबाट परम्परागत पितृसत्तात्मक धारणामा परिवर्तन गर्न तथा समाज परिवर्तन महिला र पुरुषको भूमिका बराबर हुने भएकाले महिला र पुरुषबिच लैङ्गिक समानता हुनुपर्ने कुराको उल्लेख गरिएको छ । जसले गर्दा यस शोधपत्रमा सैद्धान्तिक विश्लेषण प्रक्रिया अध्ययनमा सहयोगी सिद्ध भएको छ ।

तिवारी (२०७३) द्वारा 'इन्साफ उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन' शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । जसमा लैङ्गिक दृष्टिले 'इन्साफ' उपन्यास कस्तो रहेको छ ? इन्साफ उपन्यासमा के कस्तो लैङ्गिक चेतना पाइन्छ ? लैङ्गिक दृष्टिले इन्साफ उपन्यासमा प्रयुक्त भाषा कस्तो छ ? समस्याका रूपमा राखिएको छ, भने उद्देश्यमा 'इन्साफ' उपन्यासको लैङ्गिक अवस्थाको पहिचान गर्नु, इन्साफ उपन्यासको लैङ्गिक चेतना विश्लेषण गर्नु र 'इन्साफ' उपन्यासको भाषिक अध्ययन गर्नु रहेको छ । यस शोधकार्यमा प्राथमिक सामग्रीको रूपमा 'इन्साफ' उपन्यासलाई र द्वितीयक सामग्रीको रूपमा लैङ्गिकतासम्बन्धी लेख रचना, समालोचनासम्बन्धी पुस्तकलाई लिइएको छ । यस

अध्ययनमा पुस्तकालयीय विधिलाई प्रमुख विधिको रूपमा लिइएको छ । उक्त शोधकार्य 'इन्साफ' उपन्यासमा रहेको अन्धविश्वास, कुरीति, कुसंस्कार, अन्याय, अत्याचार, शोषण जस्तो कुराको जरो गाड्ने विचारको क्रमिक रूपमा निराकरण गर्नुपर्दछ र स्वच्छ स्तन्त्रत समजको निर्माण गर्नुपर्ने विचार व्यक्त गर्नु उक्त अध्ययनमा विश्लेषणीय पक्ष रहेको छ । उक्त शोधकार्यमा 'इन्साफ' उपन्यासमा लैङ्गिक भूमिकाको आधारमा हेर्दा उत्पादन भूमिका, सामाजिक भूमिका, आर्थिक भूमिका, महिला र पुरुषमा समानता नरहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त अध्ययनले महिलामाथि उच्च पुरुष वर्गले गर्ने व्यवहार नराम्रो रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त शोधकार्यको अध्ययनबाट परम्परागत पितृसत्तात्मक धारणामा परिवर्तन गर्न तथा समाज परिवर्तन महिला र पुरुषको भूमिका बराबर हुने भएकाले महिला र पुरुषबिच लैङ्गिक समानता हुनुपर्ने कुराको उल्लेख गरिएको छ । जसले गर्दा यस शोधपत्रमा सैद्धान्तिक विश्लेषण प्रक्रिया अध्ययनमा सहयोगी सिद्ध भएको छ ।

सुवेदी (२०७३) द्वारा 'अतृप्त उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन' शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । उक्त अध्ययनका उद्देश्यहरूमा 'अतृप्त' उपन्यासको लैङ्गिक स्थितिको पहिचान गर्नु, 'अतृप्त' उपन्यासको लैङ्गिक चेतनाको विश्लेषण गर्नु, उक्त उपन्यासमा प्रयोग गरिएको भाषाको मूल्याङ्कन गर्नु रहेको देखिन्छ । उक्त अध्ययन 'अतृप्त' उपन्यासको लैङ्गिक चेतनाको प्रयोगमा केन्द्रित रहेको देखिन्छ । उक्त शोधकार्यमा प्राथमिक सामग्रीको रूपमा 'अतृप्त' उपन्यासलाई लिइएको छ भने द्वितीयक सामग्रीको रूपमा लैङ्गिकतासम्बन्धी लेख रचना, समालोचनासम्बन्धी पुस्तकलाई लिइएको छ । यस शोधकार्यमा 'अतृप्त' उपन्यासमा प्रस्तुत लैङ्गिक चेतनाको स्थिति पहिल्याउने कोशिस गरेको देखिन्छ । उपन्यासमा समाजमा रहेको असमानता, भेदभाव र नारी माथि हुने गरेको अमानवीय क्रियाकलाप देखाउँदै यसको समाधानका लागि उपन्यासको प्रमुख पात्र मेघराजका माध्यमबाट समाजमा रहेका पुरुषहरू कतिसम्म डरलाग्दा व्यक्तिका रूपमा प्रस्तुत हुन्छन् भन्ने कुरा दर्साउन खोजिएको छ । उक्त शोधकार्यमा 'अतृप्त' उपन्यासमा लैङ्गिक भूमिकाको आधारमा हेर्दा उत्पादक भूमिका, सामाजिक भूमिका, आर्थिक भूमिका, महिला र पुरुषमा समानता नरहेको निष्कर्ष

निकालिएको छ । उपन्यासको अन्त्यतिर जिन्दगी वर्वाद आफ्नै कारणबाट भएको भन्दै पश्चाताप गरेको र अन्त गर्दै नयाँ जीवन सही आचरणका साथ बिताउन थालेको दृश्यसँगै कथावस्तुको अन्त्य हुन्छ । उक्त शोधकार्यको अध्ययनबाट परम्परागत पितृसत्तात्मक धारणामा परिवर्तन गर्न तथा समाज परिवर्तन महिला र पुरुषको भूमिका बराबर हुने भएकाले महिला र पुरुषबिच लैङ्गिक समानता हुनुपर्ने कुराको उल्लेख गरिएको छ । जसले गर्दा यस शोधपत्रमा सैद्धान्तिक विश्लेषण प्रक्रिया अध्ययनमा सहयोगी सिद्ध भएको छ ।

माथि उल्लेख गरिएका शोधपत्रहरूको अध्ययन गर्दा लैङ्गिकतासँग सम्बन्धित भएर अध्ययन गरेको पाइन्छ । जसले गर्दा लैङ्गिकतासम्बन्धी अनुसन्धानका क्रममा केही मात्रामा सहयोग गरेको पाइन्छ । यस अध्ययन मार्फत् विद्यार्थीहरूमा लैङ्गिक क्षमता अभिवृद्धिमा सहयोगी सिद्ध हुने देखिन्छ । तसर्थ यसप्रकारको अध्ययन अनुसन्धानहरू निरन्तर रूपमा भइरहनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । यद्यपि लैङ्गिकतासम्बन्धी शोधकार्य सम्पन्न भए पनि लेखककी स्वास्थ्यी उपन्यासमा लैङ्गिकतासम्बन्धी अध्ययन नभएकाले यो कार्य उपयोगी बन्ने अपेक्षा गरिएको छ । तसर्थ प्रस्तावित शोधकार्यले सम्बन्धित उपन्यासमा लैङ्गिकताको अवस्थासम्बन्धी अध्ययन गर्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

२.२ पूर्वकार्य पुनरावलोकनको महत्त्व

कुनै पनि अनुसन्धान गर्नुभन्दा पहिले त्यस विषयसँग सम्बन्धित पहिले भइसकेका अनुसन्धानहरूको अध्ययन गर्नु आवश्यक हुन्छ । वर्तमानलाई विगतले गतिशील बनाउने हुँदा आफूले गर्दै गरेको अनुसन्धानलाई उद्देश्यमूलक बनाई सही मार्गमा हिँडाउन प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित पूर्व अध्ययनहरूको विशेष महत्त्व हुन्छ ।

अनुसन्धान कार्य औपचारिक रूपमा वस्तुगत र वैज्ञानिक ढङ्ग अपनाएर ज्ञानको पूर्वअध्ययनको आधारशिलामा टेकेर त्यसैको खोजकार्य, नवीन ज्ञानको प्राप्तिका लागि गरिनु नै अनुसन्धान हो । अनुसन्धान कार्य गर्दा सम्बन्धित विषयमा के कति शोधकार्यहरू भए र ती अनुसन्धानात्मक कार्यले समस्या समाधान गर्न सके वा सकेनन् भनी पत्ता लगाउने महत्त्वपूर्ण आधार नै पूर्व अध्ययन हो । अनुसन्धानकर्ताले आफूले गर्न लागेको

अनुसन्धान कार्यलाई पूर्वकार्यसँग तुलना गरेर विशिष्ट मौलिक र नवीन एवम् औचित्य पूर्व सावित गर्नमा पूर्वकार्यको अध्ययन आवश्यक हुन्छ । अनुसन्धानकर्ताले गर्न लागेको अनुसन्धानकार्य के कति नयाँ र पुरानो छ, महत्त्वपूर्ण र सान्दर्भिक छ, छैन भन्ने कुराहरूको जानकारी पूर्व अध्ययनबाट नै मिल्ने गर्दछ । अनुसन्धान कार्य गर्दा के कस्ता विधि र प्रक्रियाहरू अपनाउने, तथ्याङ्कहरू सङ्कलन कसरी गर्ने, सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्कहरूलाई कसरी व्यवस्थित गर्ने तथा सम्पूर्ण शोधकार्य गर्दा आउन सक्ने समस्याहरूको समाधान गर्नमा पूर्व अध्ययनले सहयोग गर्दछ ।

२.३ लैङ्गिक अध्ययनको सैद्धान्तिक प्रारूप

लैङ्गिक अध्ययन महिला र महिलाजन्य व्यवहारको मात्र अध्ययन गर्ने विषय होइन न त पुरुष र पुरुषजन्य व्यवहारको मात्र । यो महिला र पुरुष दुबैका विभिन्न भूमिका, व्यवहार, दृष्टि, आदर्श, आस्थाको अध्ययन गर्ने विषय हो (अर्याल, २०६८ : १) । यदि महिलाको सामाजिक तथा सांस्कृतिक लगायत अन्य स्थान पुरुषको भन्दा कमी छ, निम्न छ भने त्यसको कारण खोज्दै पुरुष सरह महिलाको हैसियत बढाउन विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमलाई जोड दिइन्छ । त्यसैले लैङ्गिक अध्ययन विभिन्न पूर्वाग्रह र दुराग्रहबाट माथि उठेर दीगो मानव हित खोज्ने विषय हो । यसरी लैङ्गिक अध्ययन मानवतामुखी समतामूलक अध्ययन हो ।

२.३.१ लैङ्गिकताको परिचय

महिला र पुरुषहरूलाई सामाजिक, सांस्कृतिक कारणले परम्परादेखि हालसम्म गरिएको विभेदलाई लैङ्गिकता भनिन्छ । लिङ्गलाई प्राकृतिक लिङ्ग र लैङ्गिकतालाई सामाजिक लिङ्ग भनिन्छ (जोशी र अन्य, २०६८ : २) । लिङ्गको आधारमा महिला र पुरुषमा सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्य मान्यता सिर्जना गर्नु नै लैङ्गिकता हो । लैङ्गिकतालाई सामान्यतया महिला र पुरुषबिच सामाजिक, सांस्कृतिक दृष्टिकोण निर्धारण गरिएका भूमिका, चरित्र तथा अवसरहरू भनी बुझिन्छ (पौडेल, २०६९ : १७) । यो प्राकृतिक रूपमा महिला र पुरुषबिचमा रहेको लिङ्ग भेदभन्दा फरक अवधारणा हो । लिङ्गका आधारमा महिला र पुरुषको भूमिकामा भिन्नता रहन्छ र रहनुपर्छ भन्ने

सामाजिक मूल्य मान्यताको समष्टिगत रूपलाई नै लैङ्गिकता भनिन्छ । जैविक भिन्नताले नभई समाजले सिर्जना गरेको भिन्नता नै लैङ्गिकता हो । लैङ्गिकतालाई कतिपयले लिङ्गको पर्यायवाची शब्दको रूपमा लिने गरेको पनि पाइन्छ तर लिङ्ग र लैङ्गिकता भन्नु एउटै कुरा होइन । यी दुवै नितान्त भिन्नै पक्षहरू हुन् । जेन्डरको नेपाली अनुवाद लैङ्गिकता हो । जेन्डर भन्ने शब्द अङ्ग्रेजीमा फ्रेंच भाषाबाट आएको हो । लिङ्ग भन्ने कुरा जैविकीय हो भने जेन्डर सामाजिक, सांस्कृतिक, मनोवैज्ञानिक रूपमा निर्धारण भएको हुन्छ (पाण्डे, २०४९ : १) । लिङ्गको आधारमा महिला र पुरुषको भूमिकाको सामाजिक, सांस्कृतिक, मनोवैज्ञानिक पक्षमा सिर्जना भएको कुराहरूनै लैङ्गिकता हो । लैङ्गिक शब्द हाम्रो समाजमा रहेको चलन संस्कार, मनोवैज्ञानिक र सांस्कृतिक पक्षसँग सम्बन्धित छ ।

लैङ्गिक अध्ययनको विकास सन् १९८० को दशकमा भएको हो । यसले महिला र पुरुषका सामाजिक भूमिकालाई बुझाउँदछ । त्यसपछि लैङ्गिक अध्ययन क्रमशः अगाडि बढेको पाइन्छ । मानव सभ्यताको उत्पत्ति र विकाससँगै महिला र पुरुषलाई समाजले फरक फरक जिम्मेवारी वा जैविक भिन्नताको आधारमा उसले समाज र परिवारमा निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका समेत फरक फरक बनाइयो । यी फरक फरक भूमिकाको आधारमा महिला र पुरुषको पारिवारिक एवम् सामाजिक स्थान, हैसियत, महत्त्व भिन्दाभिन्दै बन्दै गयो र फलस्वरूप महिला र पुरुषबिच अनेकौं सामाजिक असमानताहरू सिर्जना हुँदै गए । समाजशास्त्रका अन्तर्राष्ट्रिय शब्दकोशमा लैङ्गिक अध्ययनलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ । 'लिङ्ग भनेको जैविक रूपमा नै महिला र पुरुषबिच देखिने वा निर्धारित फरक हो' जस्तै : हेर्दाखेरी महिला र पुरुषमा स्पष्ट छुटिने फरक फरक यौनाङ्ग हुन्छन् । जब कि लैङ्गिकता भनेको महिला र पुरुषको लागि समाजले निर्धारण गरेको स्थिति हो । जसले स्त्री र पुरुषबाट निर्वाह हुने भूमिकाको अपेक्षा गर्दछ । लैङ्गिकता मानव समाज भित्र एउटा व्यक्तिको मनोवैज्ञानिक एवम् सामाजिक विकाससँग सम्बन्धित विषय हो (बस्नेत र अन्य, २०६९ : ६-७) । महिला र पुरुषमा हुने शारीरिक भिन्नता लिङ्ग हो । लिङ्ग प्राकृतिक रूपमा निर्धारण हुने चिज हो ।

हाम्रो समाजमा महिला र पुरुषबिच अनगिन्ती असमानताहरू रहेको पाइन्छ । महिला र पुरुषको सामाजिक हैसियत समान बनाउनको लागि विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमलाई जोड दिन्छ । यसरी लैङ्गिक अध्ययन मानवतावादी समाजतामूलक अध्ययन हो (अर्याल, २०६८ : १) । लैङ्गिक अध्ययनको सम्बन्धमा धेरैजसोले लिङ्ग र लैङ्गिकतालाई एउटै अर्थको रूपमा बुझेको पाइन्छ तर यो एउटै कुरा होइन त्यसैले यसलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा निम्नानुसार अध्ययन गर्नु उपयुक्त रहन्छ ।

२.३.२ लिङ्ग

महिला र पुरुषका बिचमा धेरै मात्रामा शारीरिक समानता भए तापनि केही शारीरिक गुणहरू फरक हुन्छन् । उक्त फरक शारीरिक गुणहरूको आधारमा उनीहरूको शारीरिक वा जैविक परिचय फरक हुन्छ । महिला र पुरुषको शारीरिक परिचय नै लिङ्ग हो (भद्रा र अन्य, २०७० : ८) । यसरी लिङ्गको आधारमा सामान्य अवस्थामा कुनैपनि बच्चो छारो वा छोरीको रूपमा परिचित हुन्छ । सामान्य अवस्थामा जन्मदा छोरो र छोरी प्रस्ट रूपमा चिनाउने बाहिरी यौन अङ्गलाई लिङ्ग भनिन्छ । महिला तथा पुरुषलाई छुट्याउने प्राकृतिक एवम् जैविक भिन्नता नै लिङ्ग हो । अर्थात् हरेक व्यक्तिलाई, प्राकृतिक जैविक तथा शारीरिक आधारमा भाले र पोथी छुट्याइन्छ भने त्यसलाई लिङ्ग भनिन्छ (जोशी र अन्य, २०६८ : १) । तर संसारमा २/३ प्रतिशत बच्चाहरू अस्पष्ट बाहिरी यौन अङ्ग लिएर जन्मन्छन् । जसलाई तेस्रो लिङ्गीको संज्ञा दिइन्छ । महिला र पुरुषको भिन्न शारीरिक पहिचान जसलाई हामी लिङ्ग भन्दछौं ।

लिङ्गले महिला र पुरुषको प्राकृतिक संरचना बुझाउँछ । यो स्थिर, प्राकृत र नैसर्गिक हुन्छ । यो व्यक्तिको जैविक वास्तविकता हो । लिङ्गको संरचनालाई हेरेर नै महिला र पुरुष हो भन्ने निर्धारण गरिन्छ । लिङ्गको निर्धारण फरक फरक हर्मोन र जिनद्वारा हुन्छ । पुरुषमा XX जिन हुन्छ भने महिलामा XY जिन हुन्छ । लिङ्गले शारीरिक विशेषतालाई जनाउँछ, विश्व भरिनै महिलामा गर्भधारण क्षमता र पुरुषमा गर्भाधान क्षमता हुन्छ । लिङ्गको आधारमा महिला र पुरुषका विशेषताहरू यसप्रकार रहेका छन् :

महिला	पुरुष
स्त्रीलिङ्ग (Yoni) हुनु	पुरुष लिङ्ग (Penis) हुने
स्तन हुनु ।	स्तन नहुनु ।
दाढी जुँगा र छातीमा रौ नआउनु ।	दाढी, जुँगा र छातीमा रौ आउनु ।
डिम्ब उत्पादन गर्ने ।	शुक्रविट उत्पादन गर्ने ।
महिनावारी हुने ।	महिनावारी नहुने ।
गर्भधारण गर्ने ।	गर्भधारण गराउने ।
बच्चा जन्माउन सक्ने ।	बच्चा जन्माउन नसक्ने ।
स्तनपान गराउने ।	स्तनपान नगराउने ।
XX क्रोमोजोम हुने ।	XY क्रोमोजोम हुने ।

(अर्याल, २०६८ : ३)

माथिको तालिकाबाट पनि महिला र पुरुषमा जैविक रूपमा नै शारीरिक भिन्नता हुने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

२.३.३ लैङ्गिकता

महिला र पुरुषको भिन्न सामाजिक परिचय नै लैङ्गिकता हो । फरक फरक सामाजिक गुणको आधारमा समाजले महिला र पुरुषलाई भिन्दाभिन्दै सामाजिक छवि र भूमिका प्रदान गरेर उनीहरू बिचको सम्बन्धलाई पनि तहगत रूपमा परिभाषित गरिदिन्छ । कुनै समाजले आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक परिप्रेक्ष्यमा महिला र पुरुषको भूमिका निर्धारण गरेको हुन्छ (भद्रा, २०७० : ९) । जेन्डर भनेको वा लैङ्गिकता भनेको प्राकृतिक नभएर नियोजित भूमिका मूल्य मान्यतालाई बुझिन्छ । लैङ्गिक शब्द महिला र पुरुषको सामाजिक पक्षसँग सम्बन्धित छ (भण्डारी, २०७१ : १८) । यसले महिला र पुरुषले के गर्छन समाजमा तिनीहरूको सम्बन्ध र भूमिका कस्तो छ भन्ने कुरा बुझाउँछ । लैङ्गिकता भन्नाले समाज, समुदाय तथा सामाजिक सांस्कृतिक इकाइहरूद्वारा महिला र पुरुषले सम्पादन गर्ने भनी निर्धारण गरिएका काम, कर्तव्य र जिम्मेवारीको समुच्चय रूप हो । उदाहरणका रूपमा छोरी नम्र लजालु, घरायसी काममा पोख्त हुनुपर्ने

कुरा सिकाइन्छ भने आधुनिक समाजमा छोरीमा यी गुणहरू हुनैपर्छ भन्ने जरुरी छैन । छोरीलाई सानैदेखि घाँस काट्न, पुतलीसँग खेल्न, भाँडाकुँडा खेलाउन दिइन्छ भने छोरोलाई बन्दुक गाडी, हवाईजहाज जस्ता सामग्री खेलाउन दिइन्छ । यसरी बच्चा देखिनै छोरा र छोरीबिच गरिने विभेद रूप सामाजिकीकरणको व्यवहारले गर्दा उनीहरूले फरक फरक लैङ्गिक भूमिका निर्वाह गर्दछन् (अर्याल, २०६८ : ३-४) । लैङ्गिकताको आधारमा पुरुष र महिलाको सामाजिक छविलाई यसरी देखाउन सकिन्छ :

पुरुषत्व	नारीत्व
बलियो	कमजोर
आत्मनिर्भर	परनिर्भर
तर्कयुक्त	सवेगाशील, भावावेगशील
आक्रमक	सहनशील
कमाउने व्यक्ति	कमाएर ल्याइदिएको व्यवस्थापन गर्ने
रक्षक	अरुले रक्षा गरिदिनु पर्ने
निर्णयकर्ता	निर्णय ग्राही

(भद्रा, २०७० : ९)

यसरी पुरुष प्रधान समाजले महिला र पुरुषका भिन्न भिन्न छवि बनाएर पुरुषलाई सामाजिक रूपमा महिलाभन्दा माथिल्लो स्तरमा राखेको देखिन्छ । पुरुषको छवि तथा पुरुषमा हुनुपर्ने गुणलाई पुरुषार्थ भनी उच्च सामाजिक मूल्याङ्कन पनि गरिन्छ भने महिलामा हुने भनिएको गुणहरू जस्तै सहनशील, माया धैर्य तथा संवेदनशीलतालाई कमजोरीका रूपमा अवमूल्यन गरिन्छ ।

यसरी कतिपय पुरुषमा हुने वा हुनुपर्ने गुणहरूलाई मूल्याङ्कन गर्दा महिलाका गुणहरूलाई अवमूल्यन गर्दा समाजमा नकारात्मक असर गर्न जाने हुन्छ । त्यसैले महिला र पुरुषमा हुने भनिएका गुणहरूलाई केलाएर राम्रा गुणहरूलाई मानवीय गुणको रूपमा परिभाषित गरी महिला र पुरुष दुबैमा उक्त मानवीय गुण हुनुपर्छ भनी वकालत गर्नुपर्छ ।

ढउक्त वकालत गर्ने एक प्रमुख माध्यम शैक्षिक तथा प्राज्ञिक क्षेत्र हो । उक्त मानवीय गुणलाई यसरी देखाउन सकिन्छ :

मानवीय गुणहरू

पुरुषजन्य	मानवजन्य	नारीजन्य
बलियो	बलियो	कमजोर
आत्मनिर्भर	आत्मनिर्भर	परनिर्भर
अधीर	सहनशील	सहनशील
रुखो	स्नेही	स्नेही
प्रकृतिको शोषक/संहारक	प्रकृतिको पालक/संरक्षक	प्रकृतिको पालक/संरक्षक
निर्णयकर्ता	निर्णयकर्ता	निर्णयग्राही

(भद्रा, २०७० : १०)

यसरी हेर्दा शारीरिक रूपमा पुरुषहरू महिलाभन्दा बलिया हुन्छन् । पुरुषहरूको व्यवहार रुखो हुन्छ भने महिलाहरू स्नेही स्वभावका हुन्छन् । महिलाहरू पुरुष माथि निर्भर रहन्छन् । पुरुषभन्दा महिलाहरूमा सहनशीलता प्रशस्त मात्रामा हुन्छ । साथै महिलाहरू पुरुषको निर्णयका अधिनमा हुन्छन् । तर वर्तमान समाजले यी र यस्ता कुराहरूलाई अनिवार्यता दिँदैन ।

२.३.४ लिङ्ग र लैङ्गिकता बिचको फरक

महिला र पुरुषको शारीरिक भिन्नता नै लिङ्ग हो भने महिला र पुरुषको भिन्न सामाजिक परिचय नै लैङ्गिकता हो । लिङ्गले बाहिरी यौन अङ्गको आधारमा चिनाउँछ । लिङ्ग जैविक र प्राकृतिक कुरा हो तर लैङ्गिकता भन्नाले समाज, व्यक्ति, परिवार र सामाजिक मूल्यमान्यता अनुसार महिला र पुरुष बिचको सामाजिक संरचना वा महिला र पुरुषका भिन्न भिन्न सामाजिक छवि नै लैङ्गिकता हो । समग्रमा लिङ्ग र लैङ्गिकतालाई यसरी भिन्न देखाउन सकिन्छ ।

लिङ्ग	लैङ्गिकता
प्राकृतिक	सामाजिक
सबै काल, स्थान, परिस्थितिमा एकसमान (सामान्य अवस्थामा)	देश, काल, परिस्थिति अनुसार फरक फरक
विवादरहित	विवादास्पद
अपरिवर्तनीय (साधारणतया)	परिवर्तनीय
पुरुष र महिलाबिच एक अर्कासँग सँग साटासाट गर्न नमिल्ने	महिला र पुरुषबिच एक अर्कासँग साटासाट गर्न सकिने

(भद्रा, २०७० : १०)

२.४ लैङ्गिक अध्ययनको क्षेत्र

सामान्यतः लैङ्गिक अध्ययन भन्नाले लैङ्गिक अर्थात् महिला र पुरुषको सामाजिक तथा सांस्कृतिक भूमिकाको अध्ययन गर्ने सामाजिक विज्ञानलाई बुझिन्छ । लैङ्गिक अध्ययन एउटा सर्वाङ्गीण विषय हो । यी एउटा व्यापक विषय हो जसले मानव अस्तित्वका हरेक क्षेत्रमा लैङ्गिक स्थितिको अध्ययन गर्दछ । लैङ्गिक अध्ययनको क्षेत्र सीमाङ्कन गर्न कठिनाई भएपनि यसको प्राकृतिक, सिद्धान्त, पृष्ठभूमि र प्रकृतिलाई विश्लेषण गर्दा निम्नलिखित क्षेत्रमा लैङ्गिक अध्ययन केन्द्रित रहेको छ ।

- १) सामाजिक-सांस्कृतिक संरचना, इकाइ, अन्तरक्रिया, मूल्य, मान्यता, पहुँच, हैसियत, इज्जत, प्रथा, दृष्टिकोण र लैङ्गिक सम्बन्ध ।
- २) आर्थिक तथा शैक्षिक संरचना, इकाइ, पहुँच, स्थिति, प्रतिफल, कार्यभार र लैङ्गिक सम्बन्ध ।
- ३) पितृसत्तात्मक व्यवस्था, यसको प्रभाव र लैङ्गिक सम्बन्ध ।
- ४) लिङ्ग तथा लैङ्गिक अवधारणा र विश्लेषण ।
- ५) राजनीतिक संरचना, निर्णायक तहमा पहुँच, स्थिति र लैङ्गिक सम्बन्ध ।

- । परिवार, विवाह, पारिवारिक तथा वैवाहिक सम्बन्ध, संस्कार, प्राथमिकता निर्णय प्रक्रिया, अन्तरक्रिया ।
- । जाति, जातीयता, नातामा लैङ्गिक सम्बन्ध ।
- । कानुनी संरना, पहुँच, विभेद, संरक्षण प्रक्रिया, निर्णायक पद र लैङ्गिक सम्बन्ध ।
- । धर्म, धार्मिक मूल्य मान्यता, नीति र लैङ्गिक सम्बन्ध ।
- । महिलावादी आन्दोलनको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, मुद्दा र समसामयिक मुद्दा ।
- । विकासका मुद्दाहरू र लैङ्गिक सम्बन्ध ।

(अर्याल, २०६८ : १२-१३) ।

२.५ लैङ्गिक अध्ययनका आधारभूत मान्यताहरू

लैङ्गिक अध्ययन एक व्यवस्थित सामाजिक अध्ययन हो । यसले महिला र पुरुषको सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजनतिक, शैक्षिक आदि अवस्था, स्थितिको अध्ययन गर्दछ (पौडेल, २०६९ : २२) । लैङ्गिक अध्ययन एक व्यवस्थित सामाजिक विज्ञान हो । यस लैङ्गिक अध्ययनले महिला र पुरुषमा रहेको असमानता र विभेदहरू पत्ता लगाउँदै समाधानका उपायहरू खोजी गर्दछ । समाजमा महिला र पुरुषलाई एकै रथका दुई पाङ्गाको रूपमा हेरिन्छ । महिला प्रकृति हो महिला र पुरुषको मिलनबाट मात्र सृष्टि सम्भव हुन्छ तर हरेक समाजमा महिला र पुरुषका बिचमा ठुलाठुला असमानताहरू रहेको पाइन्छ । यही असमानताको खोजी गर्ने काम लैङ्गिक अध्ययनमा गरिन्छ । समाजमा महिला र पुरुष दुबैले महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाउँछन् । विभिन्न जिम्मेवारीहरू सम्पादन गर्दछन् तर कार्यसम्पादनबाट प्राप्त गर्ने फाइदा असमान हुन्छन् । विशेषगरी महिला सुविधा विहीन समुदायमा रहेका छन् । पितृसत्तात्मक समाजमा महिला र पुरुषबिचको शक्ति सम्बन्धलाई समानन्तर अवस्थामा रूपान्तरण गर्न महिलाहरूको संरक्षण गर्नुपर्दछ । महिलाको पहुँच वृद्धि र सामाजिकीकरण प्रक्रियामा जोड दिनुपर्दछ । महिला र पुरुषको सामाजिकीकरण प्रक्रिया असमान भएकाले उनीहरूले फरक ढङ्गले कार्य गर्दछन् । समाजले महिला र पुरुषलाई फरक फरक ढङ्गले हेर्दछ । महिला पुरुषको

जीवन अवसर फरक हुन्छ (अर्याल, २०६८ : १३) । लैङ्गिक अध्ययनका आधारभूत मान्यताहरूलाई बुँदागत रूपमपा निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

-) लिङ्ग जैविकीय र जेन्डर सामाजिक रूपमा संरचित हुन्छ ।
-) जेन्डर सामाजिक सम्बन्ध र समस्याहरूसँग सम्बन्धित हुन्छ ।
-) महिला दमनको स्रोत पितृसत्ता ।
-) जेन्डर मानव इतिहासदेखि संरचित हुन्छ ।
-) समय र स्थानअनुसार जेन्डर फरक हुन्छ ।
-) जेन्डरका र जीवनका अवसरहरू
-) यो अध्ययन महिला र पुरुषको भेदभाव, दमन र शोषणको विरुद्ध छ ।
-) जेन्डर भूमिका महिला र पुरुषको सहमतिअनुसार परिवर्तन हुन्छ ।

(अर्याल, २०६८ : १६)

समग्रमा यसले महिला र पुरुषबिच समानान्तर समता हुनुपर्दछ भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ । यसले महिलाको मात्र वकालत नगरी पुरुषको पक्षमा पनि आवाज उठाउँछ । यस संसारमा महिला र पुरुषको समान महत्त्व हुन्छ भन्ने यथार्थतालाई प्रकाश पार्दछ । महिला र महिलासँग सम्बन्धित पक्षहरूमा मात्र केन्द्रित नभई महिला र पुरुषसँग सम्बन्धित हरेक पक्षमा यो अध्ययन केन्द्रित रहेकाले यो बृहत् अवधारणाको रूपमा देखा परेको छ ।

२.६ लैङ्गिक भूमिका

प्रकृतिले छुट्याएको लिङ्गका आधारमा समाजले नै लिङ्गको भूमिका निर्धारण गर्ने गर्दछ । समाजमा महिला र पुरुष विभिन्न क्षेत्रमा संलग्न रहेका हुन्छन् । उनीहरूको छुट्टै प्रकारको भूमिका हुन्छ । सामाजिक मूल्य र मान्यताको आधारमा महिला र पुरुषले निर्वाह गरिरहेको भूमिकालाई लैङ्गिक भूमिका भनिन्छ । समाज अर्थात् सामाजिक तथा सांस्कृतिक एकाइहरूले यी पुरुषले गर्ने, यी महिलाले गर्ने भनी निर्धारण गरेका कार्य तथा भूमिका नै लैङ्गिक भूमिका हुन् । समय र परिस्थितिअनुसार लैङ्गिक भूमिकामा परिवर्तन

आउन पनि सक्ने हुनाले लैङ्गिक भूमिका प्राकृतिक नभई समाजद्वारा बनाइएका व्यवहारहरू हुन् । महिलालाई घरको सबै काम गर्नुपर्ने र पुरुषलाई नोकरी, व्यापार र खेतीपाती गर्नुपर्ने कार्यहरू विभाजन हुन्छन् (अर्याल, २०६८ : १८) । समाजबाट निर्दिष्ट गरिएका लैङ्गिक भूमिकालाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

२.६.१ उत्पादक भूमिका

उत्पादक भूमिका भनेको आय आम्दानीका लागि गरिने भूमिका हो । यस अन्तरगत खेती, किसानी, पशुपालन, जागिर, मजदुरी, बेचबिखन, सामान उत्पादन, वितरण आदि पर्दछन् । यस्ता भूमिकाले आर्थिक महत्त्व राख्दछन् (अर्याल, २०६८ : १८) । लैङ्गिक विभेदको कारण महिलाहरूले निर्णयक भूमिका पनि पाएका छैनन् । उनीहरूले कृषि, पशुपालन तथा व्यवसाय गरेर अर्थोपार्जन गरे पनि त्यसको खर्च गर्दा घरमूली अर्थात् पुरुषहरूको निर्णयविना आफूखुसी खर्चगर्न नपाउँदा उत्पादनमूलक भूमिकामा महिलाहरू नीरिह नै छन् भन्न सकिन्छ (जोशी र अन्य, २०६८ : ३३) । उत्पादनशील भूमिकामा महिला पुरुषको समान सहभागीताको अवस्था छैन । पुरुषको बढी ज्याला, रोजगारी, आयआर्जनमा पहुँच हावी छ भने महिलालाई समान काममा पनि निम्न ज्याला हुने क्षेत्रमा सीमित गर्दछन् । यसरी उत्पादन भूमिकामा समाजले महिलालाई भन्दा पुरुषलाई बढी मान्यता दिएको पाइन्छ ।

२.६.२ पुनरुत्पादक भूमिका

पुनरुत्पादक भूमिकालाई अनुत्पादकमूलक भूमिका भनिदै आएको भए पनि यी भूमिकाले उत्पादक भूमिकामा सहयोग पुऱ्याउँदछन् । प्राकृतिक पुनरुत्पादन भूमिका अन्तर्गत गर्भधारण गराउने, गर्भधारण गर्ने, बच्चा जन्माउने, स्तनपान गराउने आदि भूमिका पर्दछन् । सामाजिक पुनरुत्पादन भूमिकाअन्तर्गत खाना बनाउने, बालबच्चा स्याहारसुसार गर्ने वा हुर्काउने, परिवारका अन्य (वृद्ध) सदस्यहरूको हेरचाह गर्ने, सरसफाई गर्ने, खाद्यान्न तथा इन्धन (पानी, दाउरा) सङ्कलन गर्ने आदि घरधन्दा पर्दछन् (अर्याल, २०६८ : १८) । महिलाहरूको पुनरुत्पादक भूमिकालाई प्राकृतिक वा जैविक पुनरुत्पादक भूमिका पनि भन्न सकिन्छ । पुनरुत्पादक भूमिका महिलाद्वारा मात्र सम्पादन

गरिदै आएको छ । घरायसी काम, स्याहार सुसारको काम, सरसफाइको काम, बच्चा जन्माउने, हर्काउने जस्ता कार्य नै पुनरुत्पादन भूमिकाअन्तर्गत पर्दछन् ।

२.६.३ सामुदायिक भूमिका

सामुदायिक भूमिकामा समुदायको प्रगति र भलाइका लागि स्वयम् सेवकका रूपमा गरिने कार्य पर्दछन् । सामुदायिक भूमिका विभिन्न किसिमका छन् । पहिलो हो सामुदायिक सेवा व्यवस्थापन । यसअन्तर्गत समुदायको स्रोत र साधनको संरक्षण, सम्बर्द्धन गर्ने कार्य पर्दछन् । बाटो निर्माण, कुलो बनाउने, वनजंगल संरक्षण कार्यमा सहभागी भई सहयोग गर्नु आदि पर्दछन् । त्यस्तै दोस्रो हो सामाजिकीकरण । यसअन्तर्गत समुदायका संस्कार, चाडपर्व, पूजाआजामा गरिने कार्यहरू पर्दछन् । विवाह, भोजभत्तेर, दशैं, तिहार आदि । तेस्रो हो सामुदायिक, राजनितीक भूमिका । स्थानीय तथा राष्ट्रिय निर्वाचनमा भाग लिने, चुनाव लड्ने आदि कार्य पर्दछन् । शक्ति र पहुँचको प्रयोग गरिने भूमिकाहरू यसअन्तर्गत पर्दछन् । यस्तो भूमिकाहरू सम्मानित र उच्च भूमिका हुन् । यस्तो भूमिकामा महिलाको उच्च पहुँच कम रहेको पाइन्छ (अर्याल, २०६८ : १९) । यसरी पुरुषहरू छोरा भएर जन्मिएकै कारण तिनीहरूलाई बढी महत्त्वको काममा संलग्न हुने, तिनीहरूको कामलाई बढी महत्त्वपूर्ण ठानिनु विडम्बनाको कुरा हो । सृष्टिका शक्ति महिला र पुरुष दुवै समाजका हरेक दृष्टिले बराबरीको अवस्थामा बाँचन पाउनु पर्छ ।

२.७ लैङ्गिक समानता र समता

लैङ्गिक समानता र समता लैङ्गिक अध्ययनमा अत्याधिक प्रयोग हुने शब्दावली हुन् । सामान्य बुझाइमा लैङ्गिक समानता र समतालाई एउटै अर्थमा बुझ्ने गरेको पाइन्छ तर लैङ्गिक समानता र समतामा केही अर्थ तात्त्विक रूपमा भिन्नता रहेको पाइन्छ ।

२.७.१ लैङ्गिक समानता

लैङ्गिक समानता भन्नाले महिला, पुरुष तथा तेस्रो लिङ्गी, सबैलाई समान मानवको रूपमा मान्यता दिनु हो । यसले गर्दा उनीहरूको सामाजिक तथा राजनैतिक

पहिचान, आर्थिक क्षेत्र तथा संसाधन र मौकाको उपलब्धिमा समान पहुँच भन्ने बुझिन्छ (भद्रा र अन्य, २०७० : १६) । लैङ्गिक समनताले समाजमा शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार आय तथा विज्ञान प्रविधिका पक्षमा असमान पहुँच रहेकाले त्यसलाई हटाउनुपर्छ र परम्परादेखि रहँदै आएका लैङ्गिक सम्बन्ध, व्यवहार र भूमिकामा परिवर्तन गरी महिला र पुरुषबिच समान किसिमको अधिकार र पहुँच हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ । सामाजिक, सांस्कृतिक लगायत अन्य क्षेत्रमा महिला र पुरुषबिच रहेका विभेद र असमानताको अन्त्य गर्नु, त्यस्तो अवस्था सिर्जना हुन नदिनु, लैङ्गिक समानता हो । जाति, धर्म, पेशा, भाषा, संस्कृति, राजनीति वर्णका आधारमा असमान व्यवहार वा भेदभाव नगरिनु हो (अर्याल, २०६८ : ३८) । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को भाग ३ मा मौलिक हकअन्तर्गत समानताको हकको व्यवस्था गरिएको छ । जसमा सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन् । कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन (नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३) । त्यस्तै समान कामका लागि महिला र पुरुषबिच पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव गरिने छैन । यसरी संविधानमा समानताको हकमार्फत लैङ्गिक समानतालाई प्रतिबिम्बित गरेको पाइन्छ । यो महिला र पुरुषबिचको जैविक भिन्नताबिच समान हैसियत स्थापित भएको अवस्था हो । समान पहुँचको अवस्था आर्थिक स्रोतमा समान नियन्त्रणको अवस्था नै लैङ्गिक समानताको अवस्था हो (पौडेल, २०६७ : ३) । जसले समान शैक्षिक अवसर, समान सामाजिक, सांस्कृतिक अवसर, समान आर्थिक अवसर तथा पहुँच, राजनीतिक एवम् निर्णय प्रक्रियामा समान अवसरलाई बुझाउँछ ।

राज्यले कानुनी तथा संवैधानिक व्यवस्था मार्फत् महिला र पुरुषबिचमा समान दृष्टिकोण राखेको भए पनि व्यावहारिक रूपमा महिला र पुरुषबिच आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक, शैक्षिक समानता कायम हुन सकिरहेको अवस्था छैन । यसरी समानताका नारा कागजमै सीमित भई व्यावहारिक परिवर्तनको अवस्थामा कम उपलब्धि भएको पाइन्छ । महिला माथि भेदभावको स्थिति विद्यमान छ । यस्ता भेदभावलाई निर्मूल पारी समानता कायम गर्नुपर्ने धारणा यसले राख्दछ ।

२.७.२ लैङ्गिक समता

लैङ्गिक समताले न्याय, निष्पक्षता र उचित व्यवहारलाई जनाउँछ, लैङ्गिक समता महिला पुरुषबिच न्याय, निष्पक्षता र उचित व्यवहार हुनु हो । महिला र पुरुषका बिचमा नैसर्गिक न्याय काम गर्नु हो । लैङ्गिक समता लैङ्गिक समानता प्राप्त गर्ने माध्यम हो । महिला र पुरुष दुबैको क्षमताअनुसार व्यवहार गर्नु, दुबैको अवस्थाअनुसार अवसर उपलब्ध गराउनु, कार्यभारअनुसार विवेकशील व्यवहार गर्नु, प्राकृतिक संरचना, क्षमता, स्वभावअनुसार समान व्यवहार गर्नु, अवसर प्रदान गर्नु लैङ्गिक समता हो (अर्याल, २०६८ : ३८) । लैङ्गिक विभेदका कारण समाजमा उपलब्ध विभिन्न अवसरबाट वञ्चित हुन गई पछाडि परेका र पारिएका महिला वर्गलाई समानुपातिक अवसर प्रदान गर्नका लागि गरिने समान न्याय, निष्पक्षता र उचित व्यवहार हो । महिला र पुरुषबिचमा जन्मजात न्याय प्रदान गर्नु नै लैङ्गिक समता हो (जोशी, २०६८ : ११) । जबसम्म सामाजिक, सांस्कृतिक तथा मनोवैज्ञानिक रूपमा महिलाहरूले कार्य गर्ने वातावरण पाउँदैन र उनीहरूलाई अवस्थाअनुसार अवसर दिइँदैन तबसम्म समानअधिकार दिएर पनि समान किसिमले उपयोग र पहिचान गर्न सक्दैनन् । त्यसैले यस्ता अवसरहरूको सदुपयोग गर्न उनीहरूको क्षमतामा सशक्तीकरण गरिनुपर्दछ । महिला केन्द्रित कार्यक्रम (शिक्षा, स्वास्थ्य, तालिम, सिप आदि) को सञ्चालन गरिनुपर्दछ भन्ने मान्यता यसले राख्दछ । महिलाहरूलाई राष्ट्रिय मूल धारणा समावेश गराउनु उनीहरूको क्षमतामा अभिवृद्धि गरी राज्यका जुनसुकै क्षेत्रमा महिला सहभागिताको सुनिश्चितता गरिनु पर्दछ । सबै व्यक्तिमा समान अवसर दिँदैमा ती सबैले समान उपयोगको प्राप्त गर्न सक्दैनन् । यसलाई न्यायोचित वितरणको सिद्धान्तका रूपमा लिन सकिन्छ । उदाहरणका लागि महिला र पुरुषको दौड प्रतियोगितामा महिलालाई बच्चाको भारसमेत बोकाएर पुरुषलाई एकलै दोडाउनु समता होइन । त्यस्तै अपाङ्ग र सपाङ्गको दौड एकै गतिको हुन सक्दैन । बालक, युवा र वृद्धाको भोजन एकनासको हुनुहुँदैन भन्ने मान्यता नै समता हो (जोशी र अन्य, २०६८ : ११) । लैङ्गिक समताले महिला तथा पुरुषबिचका जैविक तथा सामाजिक भिन्नताहरूलाई राम्रोसँग केलाई महिलाको विशेष अवस्था तथा प्रतिकूल

अवस्थाको पहिचान गरी सोही अनुरूप आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक अवसरहरूको निम्ति विशेष व्यवस्था र पहल भन्ने बुझाउँछ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग-३ मौलिक हकको धारा १३ मा महिला, दलित, आदिवासी, मधेसी वा किसान मजदुर वा आर्थिक, सामाजिक रूपबाट पिछडिएको वर्गलाई संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासको लागि व्यवस्था गरिने उल्लेख छ । त्यस्तै धारा २० मा छुट्टै रूपमा महिलाको हकको व्यवस्था गरिएको छ । राज्यको निर्देशक सिद्धान्तको बुँदा ८ मा महिला वर्गको शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीको विशेष व्यवस्था गरी राष्ट्रिय विकासमा आधिकारिक सहभागी गराउने नीति लिएको छ । त्यस्तै सन् १९७५ लाई अन्तर्राष्ट्रिय नारी वर्ष र सन् १९७६ देखि सन् १९८५ को दशकलाई अन्तर्राष्ट्रिय नारी दशकका रूपमा पनि मनाइसकिएको छ । यस्ता किसिमका संवैधानिक तथा कानुनी रूपमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा महिलाको उत्थानका लागि काम भइराखेको छ ।

२.८ सशक्तीकरण

सशक्तीकरण शब्द अङ्ग्रेजी इन्पावरमेन्ट भन्ने शब्दको नेपाली रूपान्तरण हो । साधारण अर्थमा सशक्तीकरण भन्नाले शक्तिशाली भन्ने अर्थ लाग्दछ । अर्थात् जसमा शक्ति छ, त्यसले कमजोरलाई शक्तिशाली बनाउँछ, भन्ने लाग्छ । शाब्दिक रूपमा सशक्तीकरण शब्दभित्र शक्ति पनि अन्तरनिहित रहेकाले यसले शक्ति एवम् व्यक्तिगत प्रक्रियालाई बुझाउँछ । हाम्रो समाजमा विभिन्न कुसंस्कार र शोषणले पीडित महिलाहरूलाई शक्ति दिलाउने उद्देश्यले सशक्तीकरण शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । सशक्तीकरण प्रक्रियाले मानिसको अन्तरनिहित क्षमतालाई जागृत गराउँछ । यसले मानवीय जीवनलाई गतिशील गराउँछ, यो समाजमा रहेको कुसंस्कार, कुरीति, विभेदको अन्त्य गरी समानतातर्फ उन्मुख हुने प्रक्रिया हो । महिला र पुरुषबिच स्रोत र साधनमा रहेका असमानता, विभेद तथा परम्परागत र अव्यवस्थित समग्र स्वरूपलाई समानता र न्यायिक आधारतर्फ रूपान्तरण गर्ने प्रक्रिया हो, वास्तवमा सशक्तीकरण विकासको मुद्दा मात्र नभई लैङ्गिक मुद्दा पनि हो । सशक्तीकरण सामाजिक सम्बन्धको रूपान्तरण प्रक्रिया

हो । आत्मनिर्भर र विश्वास दिलाउने संयन्त्र हो । क्षमता विकास र सिर्जनशीलताको समुच्चय हो (अर्याल, २०६८ : ४८) । यसरी सशक्तीकरण एउटा प्रक्रिया हो । जसले समाजमा रहेको मानवीय जीवनलाई गतिशील बनाउने, समाजको कुसंस्कार, कुरीति, विभेद अन्त्य गरी समानतातर्फ उन्मुख हुने महिला र पुरुषबिच रहेको विभिन्न किसिमको असमानतालाई समानता र व्यापक रूपान्तरण गर्ने काम सशक्तीकरणले गर्दछ ।

विभिन्न विद्वानहरूले सशक्तीकरण शब्द अवधारणालाई आ-आफ्नै किसिमले व्याख्या गरेका छन् । कसैले महिला भएकै कारणले सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक क्रियाकलापमा पछाडि परेकालाई अगाडि ल्याउने प्रक्रिया सशक्तीकरण हो भनेका छन् त कसैले आफूलाई आफ्नो वशमा राख्न सक्ने क्षमता वृद्धि गर्नुलाई सशक्तीकरण र व्यवस्थापकीय अधिकार प्रदान गरी उनीहरूको आन्तरिक क्षमताको विकास गरी उक्त क्षमतालाई देश र समाजको भलाइमा उपयोग गर्नु नै महिला सशक्तीकरण हो (नेपाल, २०६७ : १०५) । समग्रमा भन्नुपर्दा समाजमा पछि परेका व्यक्तिहरूलाई अगाडि ल्याएर स-सम्मान आफ्नो अधिकार उपयोग गरी बाँच्न पाउने अधिकार दिने सन्दर्भमा सशक्तीकरण शब्द प्रयोग भएको मानिन्छ ।

लैङ्गिक सन्दर्भमा भन्नुपर्दा समाजमा महिलाहरू सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक हरेक रूपमा पुरुषभन्दा पछाडि रहेको पाइन्छ । उनीहरूलाई सशक्तीकरणको माध्यमबाट उनीहरूको वृद्धि गरी औपचारिक निर्णय प्रक्रियामा सहभागी गराउनुपर्ने हुन्छ । यो कार्य महिला सशक्तीकरणबाट मात्र गर्न सकिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा सशक्तीकरण प्रक्रियालाई आर्थिक अवसरहरू तथा स्रोत साधनमा महिलाहरूको पहुँच वृद्धि गर्ने, रोजगारी, प्रविधि, शैक्षिक तथा तालिममा पहुँच, स्वास्थ्य सेवा सुविधाहरूमा महिलाको पहुँच वृद्धि गर्ने, रोजगारी, प्रविधि, शैक्षिक तथा तालिममा पहुँच स्वास्थ्य सेवा सुविधाहरूमा महिलाको पहुँच वृद्धि गर्ने, आत्मविश्वास बलियो बनाउने, हरेक क्षेत्रमा महिला सहभागिता र पहुँच वृद्धि गर्ने कार्य गर्न सकिन्छ (अर्याल, २०६८ : ५०) । वास्तवमा भन्ने हो भने महिला सशक्तीकरण भन्नाले महिलाहरूमा रहेका अन्तरनिहित

क्षमताको प्रस्फुटन गराई आफ्नो हक अधिकारको लागि विद्यमान असमान सामाजिक संरचनाको विरुद्ध बोल्न, लड्न सक्ने बनाउनु नै महिला सशक्तीकरण हो ।

२.९ जेन्डरको भाषा

जेन्डरको भाषा भन्नाले लैङ्गिक आधारमा प्रयोग हुने अथवा महिला र पुरुषलाई सम्बोधन गर्ने भाषा भन्ने बुझिन्छ । लैङ्गिक वा सामाजिक लिङ्ग भनेको समाज, समुदाय तथा सामाजिक सांस्कृतिक एकाइहरूद्वारा महिला र पुरुषले सम्पादन गर्ने भनी निर्धारण गरिएका कुराहरू नै जेन्डर भित्र पर्दछन् । जेन्डर प्राकृतिक नभएर समाजद्वारा नियोजित भूमिका मूल्य मान्यता र जिम्मेवारीको समुध्यय रूप हो । समाजका महिला र पुरुषलाई सम्बोधन गर्ने भाषा वा शब्दहरू परम्परागत रूपमा विकसित, परिवर्तित संस्कार र समाजको साझा सम्पतिको रूपमा विकसित भएको पाइन्छ । समाजमा महिला र पुरुषले बोल्ने भाषामा व्याकरणात्मक कोटीअन्तर्गत क्रियामा पनि फरक पाइन्छ । महिला र पुरुषले एक अर्कालाई सम्बोधन गर्ने शब्दमा पनि फरक रहेको पाइन्छ । हाम्रो समाज पितृसत्तात्मक सोच बोकेको समाज हो । समाज पुरुषहरूद्वारा शासित रहेको पाइन्छ । त्यहि मान्यताअनुसार समाजले चाहेको आदर्श बोकेर हिँडेको महिलालाई सम्मान र प्रशंसा गरिन्छ भने त्यस्तो नभएमा निन्दा गरिन्छ । जुनसुकै समाजमा पनि पुरुषहरूभन्दा महिलालाई प्रयोग गरिने भाषा तल्लो स्तरको भएको पाइन्छ । यी शब्दहरू समाज विकाससँगै जनमानसमा हुँदै अगाडि बढेको पाइन्छ । पछि विकसित समाजमा यिनै शब्दहरूले लैङ्गिक विभेद सिर्जना गरेको पाइन्छ भने महिला र पुरुषलाई सम्बोधन गर्दा हजुर, तपाईं जस्ता शब्दको प्रयोग गर्दछन् भने पुरुषले प्रयोग गर्दा तँ, तिमी, जस्ता शब्द प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

सामाजिक साहित्यिक क्षेत्रमा पनि महिलाहरूलाई विभेद गरेको पाइन्छ । हरेक क्षेत्रमा महिलालाई कमजोर, सहायक र उपेक्षित पात्रको रूपमा र पुरुषलाई मुख्य बलियो पात्रको रूपमा उभ्याउनु पनि लैङ्गिक विभेद नै हो । त्यसैले सबै ठाउँमा महिला र पुरुष समान हुनुपर्छ भन्ने विचार जेन्डरको भाषामा राखिन्छ । परम्परागत रूपमा समाजमा महिला र पुरुषलाई जनाउन प्रयोग गरिने भाषा निम्न प्रकृतिको रहेको पाइन्छ । जस्तै :

महिलालाई प्रयोग गरिने भाषा	पुरुषलाई प्रयोग गरिने भाषा
गएकी छे, आएकी छ, भनिछे, दिन्छे, सुन्दरी, च्वाँक, भोगेकी छे, चेत्र खाएकी छे, रण्डी, वेश्या, व्यूटि, रूपवती, भालु, श्रीमती, सुश्री आदि ।	गएको छ, आएको छ, भनेछ, निकाली दिन्छ, खाएको छु, भन्छु, ह्यान्डसम, भलादमी, सुन्दर, रण्डो, साँडे, ब्वाँसो, चण्डाल, साले, बोको, श्रीमान आदि ।

(पौडेल, २०६९ : ३४)

यसैगरी घरपरिवार, इष्टमित्र आदिमा सम्बोधन गर्दा पनि महिला र पुरुषका लागि प्रयोग शब्दहरू फरक छन् :

महिलालाई प्रयोग गर्ने शब्द	पुरुषलाई प्रयोग गर्ने शब्द
हजुरआमा, आमा, माता, काकी, सानिमा, छोरी, बुहारी, भाउजु, केटी, श्रीमती, सौता, जेठानी, आइमाइ, स्वास्नी, बहिनी, बुढी, गृहणी, अर्धाङ्गिनी, प्रेमिका, ठूलीआमा, माइजु आदि ।	हजुरबुबा, बुबा, बा, पिता, ड्याडी, ठुलोबा, दाइ, काका, सानोबा, छोटे, केटो, श्रीमान्, जार, जेठाजु, लोग्ने, बुढो, प्रेमी, मामा, सालो, जेठान, ससुरा, साडु आदी ।

यसरी लिङ्गगत आधारमा पनि महिला र पुरुषलाई चिनाउने वा नाता, सम्बन्ध पहिचान गराउन माथिका जस्ता शब्दहरूको प्रयोग गरिन्छ ।

अध्याय तिन

अध्ययनविधि र प्रक्रिया

३.१ अध्ययन विधि

अनुसन्धान खासगरी एक औपचारिक एवम् व्यवस्थित कार्य भएकाले यस विषयसँग सम्बन्धित निश्चित विधिको उपयोग गरिएको छ । कुनै पनि शोधकार्यलाई निश्चित गन्तव्यसम्म पुऱ्याउनका लागि स्पष्ट अध्ययनको आवश्यकता पर्ने हुनाले अध्ययन विधि सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण हुन्छ । सम्बन्धित अध्ययनलाई पूर्णता दिनका लागि पुस्तकालयीय, वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन लेखककी स्वास्नी उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । जसमा लैङ्गिक भूमिकाअन्तर्गत रहि उत्पादक, पुनरुत्पादक र सामुदायिक भूमिकालाई र लैङ्गिक समानतामा कायम गर्न उपयुक्त सारांश, निष्कर्ष तथा उपयोगिताको पनि अध्ययन गरिएको छ ।

३.२ सामग्रीका स्रोत

कुनै पनि अनुसन्धानको लागि सामग्रीका स्रोतहरूको महत्त्वपूर्ण स्थान हुन्छ । कुनै पनि अध्ययनलाई सहि गन्तव्यमा पुऱ्याउनका लागि लैङ्गिक अध्ययनलाई सम्बन्धित विभिन्न पुस्तकहरू, पत्रपत्रिका, लेख, रचनाका साथै शोधपत्रहरू, सङ्कलन गरी सो सामग्रीहरूको अध्ययन गरी शोधकार्यलाई अगाडि बढाइएको छ । यस अध्ययन सामग्रीको स्रोत दुई किसिमका रहेका छन् :

३.२.१ प्राथमिक स्रोत

प्रस्तुत शोधकार्य लेखककी स्वास्नी उपन्यासको अध्ययनमा केन्द्रित रहेकाले प्राथमिक सामग्रीअन्तर्गत उपन्यासकार प्रगति राईद्वारा लिखित लेखककी स्वास्नी (२०७०) उपन्यासलाई नै प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिई अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२.२ द्वितीयक स्रोत

प्रस्तुत शोधकार्यमा द्वितीयक स्रोतका रूपमा लैङ्गिक चेतना र दृष्टिकोणबारे गरिएका अनुसन्धानात्मक अप्रकाशित शोधपत्रहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनाहरू, लैङ्गिक अवधारणासँगै सम्बन्धित पाठ्यपुस्तक, लैङ्गिकता अध्ययनसँग सरोकार राख्ने नारीवादी समालोचनात्मक लेखनका साथै विषयगत समस्या समाधानका लागि सम्बन्धित विषयका विद्वान्, विशेषज्ञ तथा शोधनिर्देशकको राय, सुझाव तथा परामर्श लिइएको छ ।

३.३ सामग्री सङ्कलन विधि

अनुसन्धान कार्य गर्दा तथ्य वा सामग्रीको सङ्कलन गर्नुपर्दछ । यस्ता सामग्री अनुसन्धानका लागि कच्चा पदार्थका रूपमा रहेका हुन्छन् । अनुसन्धान कार्यमा सामग्री सङ्कलन गर्दा कुनै एउटा विधि वा पद्धतिमा मात्र भर पर्नु हुँदैन । विभिन्न विधि प्रविधि वा पद्धतिहरू अपनाएर सामग्री सङ्कलन गरियो भने मात्र विश्वसनीय र भरपर्दो तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न सकिन्छ । त्यस्तो अनुसन्धानबाट निस्केको निष्कर्ष सत्य, तथ्य, उपयोगी र अर्थपूर्ण हुन्छ । तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा अनुसन्धानको विषय र क्षेत्रअनुसार फरक फरक विधिहरू अपनाउन सकिन्छ । प्रस्तुत अध्ययन पुस्तकालयीय विधिमा आधारित छ ।

पुस्तकालयीय विधिबाट सामग्री सङ्कलन गर्दा पुस्तकहरूको प्रयोगद्वारा सङ्कलन गरिन्छ । प्रस्तुत शोधकार्यमा पुस्तकालयमा रहेका पुस्तकहरूको प्रयोग गरिएको छ । यसरी सामग्री सङ्कलन गरी अध्ययन गर्दा अनुसन्धानका लागि पृष्ठभूमि तयार हुने, यस विषयमा अगाडि गरिएका अनुसन्धानका बारेमा जानकारी प्राप्त हुने साथै श्रम तथा अर्थको समेत वचत गराउँदछ । यसका साथै अनुसन्धान गर्न लागेको विषयका लागि कस्तो प्रविधिको उपयोग गर्दा उपयुक्त हुन्छ, भन्ने बारेमा थाहा पाउन सकिन्छ । त्यसैले पुस्तकालय विधिको महत्त्व रहेको छ ।

३.४ विश्लेषण प्रक्रिया

प्रस्तुत शोध अध्ययन प्रगति राई (२०७०) द्वारा लिखित *लेखककी स्वास्थ्य* उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको लैङ्गिक स्थितिबारे अध्ययन गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासको विश्लेषण सर्वप्रथम लैङ्गिक आधारमा निर्धारण गरिएको छ । लैङ्गिक क्षेत्रहरू निर्धारण गरिसकेपछि कुनै पनि विश्लेषणका प्रारूपहरू निर्धारण गरिन्छ । प्रारूपहरू तयार गरी ती प्रारूपका आधारमा प्रस्तुत उपन्यासमा रहेका विभिन्न उदाहरणहरू खोजी तिनीहरूको विश्लेषण गरी प्रस्तुत उपन्यासको समग्र मूल्याङ्कन गरिएको छ । *लेखककी स्वास्थ्य* उपन्यासमा लैङ्गिकताको भाषा, सशक्तीकरण, हिंसा, लैङ्गिक समानता र समता, सामुदायिक, पुनरुत्पादक भूमिका आदि प्रतिमानहरू निर्माण गरी ती प्रतिमानका आधारमा कृतिको विश्लेषण गरेर मूल्याङ्कन सहित निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धान भएकाले वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । जसका लागि पुस्तकालयीय विधिबाट सामग्री सङ्कलन गरी सैद्धान्तिक ग्रन्थहरू पढेर त्यसबाट लैङ्गिक विश्लेषणका आधारमा तयार गरिएको छ । यस्तै लैङ्गिक आधारको कसीमा प्रस्तुत उपन्यासभिन्न रहेका उदाहरणहरू खोजी तिनीहरूको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

अध्याय चार

उपन्यासमा रहेको लैङ्गिक अवस्था

४.१ उपन्यासमा रहेको लैङ्गिक अवस्था

उपन्यासकार प्रगति राइको जन्म वि.सं. २०३५ साल जेष्ठ १२ गते रतन्छा मातु - १, दिक्तेल, खोटाङमा भएको हो । उनी कवि, कथाकार तथा उपन्यासकार पनि हुन । उनको 'वादी विज्ञप्ति' (कविता सङ्ग्रह), *लेखककी स्वास्नी* (उपन्यास) साथै उनको प्रकाशित भइनसकेको कृति कोरियामा जन्मेका नेपाली कथाहरू नामक कथासङ्ग्रह रहेका छन् । उनी साहित्यकार राजन मुकारुडकी श्रीमती हुन । उनले अभिउत्थान महिला साहित्य प्रतिष्ठान काठमाडौंकी सदस्य, साथै दक्षिण कोरियामा महिलाका लागि महिला नामक संस्थामा सदस्य, किरात राई यायोख्खा समाज दक्षिण कोरियामा सदस्य साथै दक्षिण कोरियाली नेपाली साहित्य समाजकी संयोजकका भूमिका समेत निर्वाह गरिसकेकी छन्, साथै उनले विमल स्मारक, कुलदीप सुनुवार स्मृति पुरस्कार (२००४), अभ्युत्थान महिला साहित्य प्रतिष्ठान पुरस्कार (२०१०) आदि जस्ता पुरस्कारहरूबाट पनि सम्मानित भएकी छन् । उनी महिला र महिलाहरूको पक्षमा आवाज उठाउँदै साहित्य सिर्जना गर्ने सृजनाकार हुन् । उनका रचनाहरूमा धेरैजस्तो महिला अधिकारकै कुराहरू उठाइएका हुन्छन् । नेपाली साहित्य जगत्की उनी प्रतिभाका रूपमा रहेकी छन् । हाल उनी दक्षिण कोरियामा बस्दै आइरहेकी छन् ।

४.१ कथानक

प्रस्तुत *लेखककी स्वास्नी* उपन्यासकार प्रगति राई (२०७०) द्वारा लिखित सामाजिक उपन्यास हो । उपन्यासमा नुमा, शुशान्त, सोमा, आशा, प्रभाकर, सुधा, दिवाकर, काका जस्ता पात्रहरूको भूमिका रहेको छ । एक लेखकको कोठामा उसकी श्रीमतीको चियाको साथमा प्रवेश गरेबाट उपन्यासको कथावस्तुको प्रारम्भ भएको छ । स्कूले जीवनमा विद्यालयमा भएको एक कविता गोष्ठीको समयमा नुमा र सुशान्तको पहिलो भेट पछिको प्रेम मौलाएर विवाहमा परिणत भएको छ । नुमा एक जनजाति

परिवार अर्थात् राईकी छोरी हुन भने सुशान्त सुनाम अर्थात् हाम्रो समाजले बनाएको कथीत तल्लो जाति अन्तर्गत पर्ने व्यक्ति हो । दुईबिचको प्रेमको सुरुवात कविता प्रतियोगिता पछिबाट भएको हुन्छ । जसमा नुमाको कविता वाचनशैलीको सुशान्तले प्रसंसा गर्छ र नुमालाई उसले पहिलो पटक देख्दै कस्तो कस्तो भएको प्रसङ्ग समेट्दै एक चिठी लेख्छ र जवाफको समेत अपेक्षा राख्छ । सोहीअनुरूप नुमाले पनि चिठीको जवाफ दिन्छे । यसरी नै उनीहरूबिचको प्रेम फष्टाएर विवाहमा परिणत हुन्छ । उनीहरूको सम्बन्ध नुमाको परिवारलाई मान्य हुँदैन । जसले नुमालाई आफू खुसी विवाह गरेकोमा माइती पक्षबाट वेवास्ता गरिन्छ र नुमा आफ्नो श्रीमान सुशान्त र दुई छोरीहरू सीमा र आशासँग काठमाडौंको कोटेश्वरमा विगत १४ वर्षदेखि बस्दै आएकी छ ।

सुशान्त अहिले निकै प्रतिष्ठित लेखक बनसिकेको छ । उ देशको गहनाहरूमध्येमा गनिन थालेको छ तर नुमाको पारिवारिक जीवन भने काठमाडौंको अस्तव्यस्त बजार जस्तै बनेको छ । गरिबीको दलदलमा पिल्सीरहेको छ । यस गरिबीको दलदलबाट माथि उठ्नको निम्ति उसले विभिन्न प्रकारका कोशीशहरू गरिरहेकी छ । यसै बिचमा उसले विभिन्न स्थानहरू (जस्तै: विद्यालय, पत्रपत्रिकाको कम्पनी) मा जागिर खाइसकेकी छे । धेरै ठाउँमा ठक्कर खादै उ आफ्नो काका अर्जुनकोमा आफ्नो पत्रिकामा आएको विज्ञापनको पैसा उठान भन्दै पुग्छे । अर्जुन नेपालीहरूलाई विदेशका विभिन्न ठाउँहरूमा पठाउने संस्था अर्थात् मेनपावर खोलेर बसेको छ । उसले आफ्नी भतिजीको अवस्था नाजुक देखेर आफ्नै मेनपावरमा जागिर गर्ने सल्लाह दिन्छ र सोही बमोजिम नुमा पनि त्यहा जागिर गर्न राजी हुन्छे र भोलिबाट आउने वाचासाथ कोठा फर्कन्छे ।

प्रभाकरसँग काकाको मेनपावरबाट फर्कने क्रममा नुमाको भेट हुन्छ । भेटसँगै उनीहरूबिच परिचय हुन्छ र यो भेट मित्रतामा परिणत हुन्छ । यता घरमा छोरी सोमाले गाउँ जाउँ भन्ने भावना प्रकट गर्छे र यसपालिको दशैंमा जाम्लानि भनेर नुमाले छोरीलाई सम्झाउँछे । त्यस्तैमा केही कामको शिलशिलामा सुशान्त पहिलेनै गाउँतिर लाग्छ र पछिपछि तिन आमाछोरी पनि गाउँ भोजपुर तिर लाग्छन् । गाडीको लामो यात्रा पछि पनि अझ हिडेर जानुपर्ने छोरीहरू हिडेर सहज पुग्छन् तर नुमा र सुशान्त भने आफ्ना काका

पर्नेकोमा एकरात बसेर र बाटोमा पनि बास बस्दै बल्ल पुग्दछन् । धेरै वर्षपछिको भेटघाटले आमाबाब निकै हर्षित हुन्छन् । गाउँ गएकै बेला नुमा आफ्नो माइती गाउँ पनि जान्छे जहाँ उसका परिवारका कोही हुँदैनन । घर हेर्न राखेको भाइ पर्ने पनि विदेश गएको हुन्छ र बुहारीसँग १ रात बसेर उ फर्कन्छे । दशैं तिहार मनाइसकेपछि डाँडापारिका जुन भैसकेका बाबुआमालाई छाडेर चाडै सधैंका लागि आउन आशा देखाउँदै उनीहरू काठमाडौं फर्कन्छन् ।

काठमाडौं फर्केपछि सुशान्त पुरस्कार पाउने आफ्नो संघीयतावादी उपन्यास लेखनमै व्यस्त हुन्छ । नुमा पनि आफ्नो जागिर र घरपरिवारमा व्यस्त हुन्छे । श्रीमान सक्षम हुँदाहुँदै पनि आफूले यति धेरै दुःख सहन गर्नु परेकामा उ असाध्यै दुःखी हुन्छे । घरमा आउने गरेका सुशान्तका कवि मित्रहरूमध्येका केही खराब नियम भएकाहरूले छोरीहरूमाथि कुदृष्टि राखेको मौका फाएर माया गर्ने, बोल्ने निहुँमा असभ्य व्यवहार गरेको देख्दा उ असाध्यै दुःखी हुन्छे । प्रभाकर पनि समयको गतिसँगै राम्रो मित्र बनिसकेको हुन्छ । घरभेटौले कोठा छाड्ने मिति दिएपछि उ दुःखी हुँदै अफिस पुग्छे । काकाले उसलाई कोठा खोजिदिने र कोठाको भाडा तिरी १ हजार पकेट खर्च दिने गरी उसको तलव निर्धारण गरिन्छ । यहाँ घरमा सुशान्तले आफ्नो कवि संगठनले काठमाडौंमा गर्न लागेको ३ दिने कार्यक्रमका लागि आएका पाहुनाहरूमध्ये केहीलाई घरमा लिएर आउँछ । उ आफू सचिव भएको हुनाले संयोजकको जिम्मा उसैलाई हुन्छ । ती पाहुनाहरूले पनि सुशान्त र नुमाको अन्तरजातीय विवाहको बारेमा निकै चासो देखाउँछन् । सबैले यस्तो राम्रो कविको श्रीमती हुनुमा नुमालाई गर्व हुनुपर्ने कुरा राख्दछन् । यस्तैमा १० कक्षामा पढ्नेहरूले अनिवार्य होस्टेल बस्नुपर्छ रे भन्ने ठूली छोरीको कुराले नुमालाई भनै चिन्तित बनाउँछ । एकछाक टार्न मुस्किल परेको बेला कसरी होस्टेलमा राख्ने भन्दै उ चिन्तित हुन्छे । सुशान्तले कार्यक्रमका लागि ल्याएको पैसाबाट होस्टेलको फी तिरीदिन्छ तर अन्य खर्चका लागि सुशान्तको दाइ पर्ने दिवाकार दाइले ५ हजार रूपैया दिन्छन् । साभ पनासाथ सुशान्त र उसका कवि मित्रहरू भक्तपुरे लोकल रक्सीमा भुलिन्छन् ।

दिवाकर दाइले एकदिन ठूली छोरीका लागि लाहेर केटा आएको कुरा गर्छन् जो सुनेर सुशान्त असाध्ये रिसाउँछ र दिवाकरसँग वहस पनि गर्छ । ऊ आफ्ना छोरीहरूलाई आफूबाट कतै टाढा नपठाउने आफैँ गए नरोक्ने विचार व्यक्त गर्दछ । घरमा भेला भएका कविहरूले एक विहान पत्रिकामा एक युवतीलाई दाइजोको निहुँमा आगो लगाएर मार्न खोजेको समाचार हेर्छन । जुन सुनेर नुमालाई असह्य हुन्छ ऊ त्यस केटीलाई भेट्न जाने सोच बनाउँछे । अफिसबाट प्रभाकरसँग ऊ विरामी भेट्न अस्पताल पुग्छे । त्यहा उसको भेट सुधा शर्मासँग हुन्छ । उनीहरूले ती महिलाको अधिकारका लागि एक कमिटी गठन गर्छन् जसको बैठकका लागि नुमा अफिसबाट विदा नमागी जान्छे, जसले गर्दा उसलाई काका अर्थात वोसले निकै नराम्रो गाली गर्छन् । एक पटकलाई माफी मागेर ऊ घर फर्कन्छे । यता सुशान्त आफ्नो उपन्यासको लागि कथावस्तु खोज्न १०/१५ दिनका लागि गाउँ जाने हुन्छ र छुट्ने बेलामा उसले कान्छी मलाई नभूल है म चाडै आउँछ भन्दै १५ दिनका लागि विदा हुन्छ ।

छोरीहरू दुवै होस्टल र सुशान्त पनि नभएपछी ऊ घरभेटी बहिनी तृष्णा र अरु दुई साथीसँग ऊ जीवनमै पहिलो पटक डिस्को जान्छे । आफूलाई सम्पूर्ण पिडाबाट मुक्ति दिन खोज्दै ऊ निरन्तर रक्सी पिउँछे अचेत नहुन्जेल सम्म भोलिपल्ट विहान मोवाइलको घण्टीले नुमाको निन्द्रा खुल्छ र तृष्णाको कोठामा आफूलाई पाएर छक्क पर्छे । तृष्णाले दिदी हजुर खतरा गरी रक्सी खाइसिदा रेछ नी भन्ने सुनेर उ होसमा आउँछे । काकालाई विरामीको बाहना सुनाउछे, काकाले उसलाई अबदेखि अफिस नआउन आराम गर्न भन्छन् । तर ऊ अफिस जान्छे । डराइडराई बसिरहेको अवस्थामा फोनको घण्टी बज्छ 'हेलो ! अर्जुनबाबु हुनुहुन्छ ?' अहँ ! हजुरको हुनुहुन्छ । नुमाले सोधिन । म उहाँको भाउजु यता म उहाँ की भतिजी नुमा । आमा हुनुहुँदो रहेछ, नानी तँ ? छोरी-आमाको आवाज रोकियो । केही छिनको कुरापछि आमाले जागिर छाट्दै अब आफ्नै काम गर म पैसा पढाइ दिन्छु फोन नं. दे (पृ.२२५) भनेर फोन राख्नु भयो उता काकाले अबबाट यहाँ तिम्रो काम छैन जाऊ भोलिदेखि आउनु पर्दैन भन्नु भयो । हस् काका अब म आफ्नै काम गर्छु भन्दै नुमा बाहिर निस्कइ अब उ सारा बन्धनहरूबाट आफूलाई मुक्त भएको ठान्दै अब सबै सोचेका चाहेका काम गर्ने महिला उत्थानका लागि सक्रिय भएर लाग्ने ।

स्वाधीनता र स्वतन्त्रतामा बाँच्ने सपना सोच्दै बाहिरिन्छे । गेट बाहिर प्रभाकरसँग भेट हुन्छ । उसले भोलि मलेसिया जाने त्यसैले आज एकछिन बसेर कुरा गरौन भन्ने विचार व्यक्त गर्दछ । यतीकैमा सुशान्तको म्यासेज आउँछ कान्छी, मैले भर्खरै उपन्यास लेखी सिध्याएँ, त्यही भएर तिमीलाई सम्भकेको (पृ. २२६) । र त्यसको जवाफमा नुमाले 'कङ्ग्राचुलेसन' (पृ. २२६) पठाउँछे । यसैमा उपन्यासको अन्त्य हुन्छ ।

४.२ चरित्रपरक अध्ययन

उपन्यासलाई जीवन्त र गतिशील बनाउने काममा त्यसभित्र राखिएका पात्रहरूको स्थान महत्त्वपूर्ण रहेको हुन्छ । लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा पात्रहरूको प्रयोगलाई हेर्दा उल्लेखनीय रूपमा पात्र प्रयोग गरिएको देखिन्छ । यस उपन्यासमा सुशान्त, प्रभाकर, दिवाकर, अर्जुन (काका), पूर्ण, हरि आदि पुरुष पात्रहरू रहेका छन् भने नुमा, आशा, सोमा, तृष्णा, सुधा, महिमा, आदि स्त्री पात्रका रूपमा रहेका छन् । जहाँ नुमा र सुशान्त प्रमुख पात्रको रूपमा रहेका छन् भने आशा, सोमा, सुधा, पूर्ण, दिवाकर, प्रभाकर, महिमा, हरि, महादेव आदि सहायक पात्रका रूपमा रहेका छन् । विरामीको श्रीमान र दुई छोरीहरू गौण पात्रका रूपमा रहेको पाइन्छ । यी नै पात्रहरूको चर्चा छुट्टाछुट्टै रूपमा निम्नानुसार गरिएको छ :

४.२.१ नुमा

नुमा यस उपन्यासकी प्रमुख नारी पात्र अर्थात् नायिका हो । भोजपुरको राई परिवारमा जन्मिएकी, बराजुहरू लाहुरे धनि भए पनि उनका बाउ बाजेको पालामा सम्पत्ति सकिएर खोक्रो रवाफ मात्र बाँकी रहेकाले सामान्य किसिमको जीवन यापन गरिरहेका हुन्छन् । विद्यालयमा भएको कविता प्रतियोगितामा नुमाले भाग लिन्छे त्यहि उसको पहिलो भेट सुशान्तसँग हुन्छ । नुमाको घर र सुशान्तकी फुपुको घर एकै गाउँमा छ । त्यही प्रतियोगितामा देखेवाट सुशान्तको मनमा नुमाप्रति प्रेम भावनाहरू जागृत भई ती भावहरू एक चिठी मार्फत् नुमासम्म पुग्छन् र नुमाले पनि पत्रको जवाफमा केही लेख्न नजानेको र आफूलाई कविता लेख्न सिकाइ दिनुहुन अनुरोध गर्दछे । यही भेट मित्रतामा परिणत हुँदै प्रेम बन्न पुग्यो र अन्ततः प्रेम विवाहमा परिणत हुन पुग्यो ।

उनीहरूको प्रेम नुमाको परिवारलाई स्वीकार्य थिएन किनकी उनीहरूले अन्तर जातीय विवाह गरेका थिए । जसले माइती पक्षबाट नुमा सुशान्तको विवाहलाई अस्वीकार गरिन्छ । विवाह पश्चात उनीहरू काठमाडौं बसाइमा रमन थाल्दछन् ।

काठमाडौं बसाइको क्रममा नुमा सुत्केरी हुन्छे । उसकी दुई छोरीमध्ये कान्छी छोरी जन्मिएर ऊ सुत्केरी अवस्थामा हुँदा श्रीमान बाहिर अरु केटीहरूसँगको श्रृङ्गार रसमा रमाइरहेको देख्दा उ एकलै बसेर रुन्थी र आफैलाई धिकाउँदै मन बुझाउँदै बस्थी । अहिले दुवै छोरीहरू ठुला भइसकेका छन् र सुशान्त पनि बाहिरी रङ्गिन दुनियाबाट फर्किसकेको छ, उ देशका प्रतिष्ठित लेखकहरू मध्येको एक भइसकेको छ । यति हुँदाहुँदै पनि नुमाको पारिवारिक जीवन काठमाडौंको चक्रपथ जस्तै गरिवीको घेरामा एक तमासले घुमीरहेको छ ।

उसले छोरीहरूलाई पढाउन घर धान्न र श्रीमानका दैनिक आवश्यकता पूर्तिका निमित्त जागिर खान्छे । यसै क्रममा ऊ पत्रपत्रिका बेचन आफ्नै काकाको अफिसमा पुग्छे । काकाले उसलाई आफ्नो र सबै परिवारको खबर सोध्छन् । केही बेरको गफ पश्चात काकाले आफ्नै मेनपावरमा जागिर खाने सल्लाह दिन्छन् र उ त्यही काम सुरु गर्छे । यसै बिचमा उसको भेट प्रभाकर नामको एक व्यक्तिसँग हुन्छ र उनीहरूका बिच मित्रता हुन्छ । उसँगको सामीप्य, कुराकानी उसलाई मनपर्छ । दशैं तिहारको छुट्टीमा उनीहरू सपरिवार आफ्नो गाउँ भोजपुर जान्छन् । यसैबिच नुमा आफ्नो माइती पनि गएर आउँछे । छुट्टी सकेर फेरि उनीहरू काठमाडौं आउँछन् । श्रीमानले सम्पतिको लागि बाबु आमासँग मिलेर जलाइएकी श्रीमतीलाई शिक्षण अस्पताल महाराजगंजमा राखिएको समाचारले ऊ विचलित हुन्छे । उसको अधिकारका निमित्त केही गर्ने विचार राख्छन् । यहि काममा व्यस्त हुने हुँदा उसलाई काकाले गाली गर्छन् र आइन्दा यसो नगर्ने चेतावनीसँगै माफी दिन्छन् । यस्तै अर्को पटक तृष्णासँग डिस्को गएर आउँदा भोलिपल्ट अफिस जान ढिला हुन्छ । ऊ डराउँदै अफिस जान्छे र टेबलमा बसीरहेकी हुन्छे । त्यतिकैमा एक फोन आउँछ, नुमाले फोन उठाउँछे उताबाट नानी को हो ? नुमाले म यहीको कर्मचारी कुरा गर्दै जाँदा उनी अरु कोही नभएर नुमाकै आमा रहेकी र धेरै

समयपछि छोरीसँग कुरा गर्न, पाउँदा आमा सारै खुसी हुन्छिन् । उनले छोरीलाई अब जागिर छोडेर आफ्नै काम गर्न जसका लागि आफूले पैसा पठाईदिने आस्वासन दिन्छिन् । उता काकाले उसलाई जागिर छोड्न भन्छन् । ऊ खुसीहुँदै अब आफ्नो लागि जिउने, सम्मानका साथ जिउने, महिलाको अधिकारका लागि लड्ने जस्ता अनगिन्ती सपना, कल्पना पुनै उ आफ्नो घरतर्फ लाग्छिन् ।

समग्रमा भन्दा नुमा उपन्यसकी प्रमुख नारी पात्र हो । उपन्यासमा लेखककी श्रीमती अर्थात् सुशान्तकी श्रीमतीका रूपमा रहेकी छे । स्वतन्त्रता र स्वाधीनताका लागि आवाज उठाउने पात्र, सुरुदेखि अन्त्यसम्म उस्तै भूमिकामा देखिएकी अनुकूल पात्र हो । ऊ महिला वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने वर्गीय, गतिशील पात्र हो ।

४.२.२ सुशान्त

सुशान्त यस उपन्यासको प्रमुख पात्र वा नायक हो । भोजपुरको एक दलित परिवारमा उसको जन्म भएको हो । ऊ आफ्नो पढाइ पुरा गर्न काठमाडौंमा बस्दै आएको हुन्छ । ऊ एकदिन आफ्नो गाउँ नजिकैको फुपुको गाउँको स्कूलमा कविता प्रतियोगिताको निर्णायक भएर गएको हुन्छ । जहाँ उसको भेट नुमासँग हुन्छ र यही भेट प्रेममा परिणत भई विवाह बन्धनसम्म पुग्छ । ऊ श्रीमती लिएर फेरि काठमाडौं आउँछ । काठमाडौंमा ऊ कवि, राजनीतिज्ञ, प्रतिष्ठित व्यक्ति धेरै उपनाम परिचित गराइसकेको छ । ऊ आफू संघीयतावादी विचारधाराको माओवादीको पक्षधर व्यक्ति थियो । उसले संघीयतावादी उपन्यास लेखेर त्यसबाट राष्ट्रिय पुरस्कार प्राप्त गर्ने लक्ष्य लिएर हमेशा आफ्नो उपन्यासमा लिप्त भएर लागिरहन्थ्यो । ऊ दुई छोरीको बाबु भएर पनि जवानीको समयमा अन्य केटीहरूसँग सम्बन्ध राख्दै हिड्ने नारीरूपको तृष्णामा बहने खालको व्यक्ति हो । उसले जीवनको यथार्थलाई आफ्नै तरिकाले जीउन खोज्ने स्वतन्त्रता प्रेमी, संघीयताको पक्षधर हो । उसले घरपरिवारलाई भन्दा बढी आफ्नो लेखन कार्यलाई प्राथमिकता दिएको छ । उसले आफ्ना साहित्यिक कार्यक्रमको लागि खर्चेको समय बाहेक सबै समय ऊ लेखन कार्यलाई दिन्छ ।

उसलाई आफ्नी श्रीमतीको विदेश जाने भन्ने कुराले आफ्नो पुरुषार्थमा प्रश्न चिह्न लागेको आभास हुन्छ । जसले ऊ श्रीमतीलाई आफ्नो सामर्थ्य माथि संका गरेको आरोप लगाउँछ । उसले आफ्ना वृद्ध आमाबाबालाई पनि आफ्नो उपन्यास सकेर, पुरस्कार थापेर चाडै सपरिवार सहित गाउँ फर्कन दिलासा दिन्छ । यसरी नै उसले आफ्नो उपन्यासलाई सक्न कथावस्तु खोज्न केही समयका लागि गाउँतिर जान्छ र उतै बसेर उसले आफ्नो उपन्यास समाप्त गर्दछ ।

४.२.३ सोमा

नुमा र सुशान्तकी जेठी छोरी हो सोमा । ऊ भर्खर कक्षा १० मा पढ्दै गरेकी एक बहिनीकी दिदी हो । ऊ शान्त स्वभावकी, कम बोल्ने, पातलो शरीर भएकी सुन्दरी हो । ऊ आफ्नो विद्यालयको फी तिर्न नसकेकोमा बारबार कक्षामा भएको बेइज्जतले बाबाआमासँग बोर्डिङ नपढ्ने बरु गाउँमा गएर उतै सरकारी विद्यालयमै पढ्ने इच्छा राख्छे । बाबाआमाले सम्झाएपछि ऊ पुन त्यही पढ्छे । एस.एल.सी.को तयारीका लागि विद्यालयले उसलाई होस्टेलमा बस्नुपर्ने अनिवार्यताको सुचना उसले घरमा बताउछे । सोही अनुरूप ऊ आफ्नी बहिनीका साथमा होस्टेलमा बस्न जान्छे । जहाँ उसले बहिनीलाई एक केटासँगै देख्छे र आमालाई सम्पर्क गर्छे । जो घटना हेर्दा उ एक जिम्मेवार र बुद्धिमानी छोरी, दिदीको रूपमा रहेकी जिम्मेवार पात्रका रूपमा देखिन्छे ।

४.२.४ आशा

नुमा र सुशान्तकी कान्छी छोरी हो आशा । ऊ अलिक चञ्चली, चुलबुली, किसिमकी निडर प्रवृत्तिकी देखिन्छे । उसलाई घरमा पनि सबैले छोरा मानेर उसलाई कान्छा भनेर सम्बोधन गर्दछन् । उ कोहीसँग पनि डराउँदैन, मनमा लागेको कुरा निर्धक्क साथ व्यक्त गर्ने उसको विशेषता रहेको देखिन्छ । आफ्नी आमा र दिदीलाई अत्यन्त माया गर्ने र बाबुले आमामाथि गरेको अत्याचारको ठाडो विरोध गर्छे । दिदी विरामी हुँदा उसको पिर पनि गर्छे । आमाले राम्रो चरित्र, संस्कारको पाठ सिकाउँदा अभै जान्ने उत्सुकता व्यक्त गर्दछे । दिदी होस्टेल जाने हुँदा उसँगै जाने जिद्दी गर्दै दिदीसँगै उ पनि होस्टेल मै बस्न जान्छे ।

४.२.५ प्रभाकर

हार्डवेयर सप्लायर्समा बजार व्यवस्थापकको जागिर खाने प्रभाकर एक काठमाडौंमा बस्ने युवा जो वैदेशिक रोजगारका लागि जान लागेको छ । ऊ उपन्यासकी प्रमुख पात्र नुमासँग मित्रता गाँसिएको नुमाको पुरुष मित्र हो । उसले दाइजोको निहुमा जलाइएकी युवतीका समाचार सुनेर निकै आक्रोश व्यक्त गर्दछ । ऊ महिलाहरूले आफ्नो लागि मागेका अनेकौं अधिकारहरूको बारेमा सुनेर ऊ महिलाहरूले चाहिने भन्दा बढी हकदावी गर्न खोजेको विचार व्यक्त गर्दछ । उपन्यासको अन्त्य तिर ऊ मलेसिया जाने भिसा लागेको कुरा नुमालाई बताउँदछ ।

४.२.६ दिवाकर

दिवाकर सुशान्तको दाजु हो । जो नुमाको जेठाजु र उनका छोरीहरूको ठुलोबाबा पर्छन् । ऊ सुशान्तको घरमा उसकी जेठी छोरी सोमाका लागि एक जात मिल्दो र खान्दानी लाहुरे केटाको कुरा आएको बारे बताउन आएका हुन्छन् । उसले सुशान्तलाई सम्झाउने प्रयास गर्छन् । त्यस्तै उसले सुशान्तका दुई छोरीहरूलाई होस्टेल जानका निमित्त सपिङ्का लागि चाहिने पैसा दिएबाट ऊ एक माया गर्ने ठुलोबाबा वा जिम्मेदार व्यक्तिका रूपमा उभिएको देखिन्छ । ऊ सुशान्तलाई लेखकको उपनामले बोलाउने गर्दछ । ऊ सुशान्तका कविता सुन्ने सुशान्त र उसका साथीहरूसँग बसेर भक्तपुरे रक्सी पिउने गर्दछन् । सुशान्तले नुमालाई नराम्रो व्यवहार गर्न खोज्दा सुशान्तलाई सम्झाउने काम गर्ने सत चरित्र भएको व्यक्तिको रूपमा रहेको देखिन्छ ।

४.२.७ सुधा

सुधा शर्मा एक नारी शसक्तीकरणका निमित्त आवाज उठाउने, महिला मुक्तिका लागि काम गर्ने, विभिन्न संस्थाहरूमा आवद्ध सक्रिय नारी पात्र हुन् । उनी त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा अध्यापन गर्ने अध्यापिका हुन् । उनी दाइजोको निहुमा जलाइएकी महिलाको हक अधिकार दिलाउनका निमित्त अग्रसर भएर अगाडि आउँछिन् । उनले पिडित महिलाहरूका निमित्त उनीहरूलाई आफ्नो पिडाबाट छुटकारा दिलाउन उनी आफ्नो स्थानबाट भरपूर सहयोग गर्ने सकारात्मक विचार धारा भएकी महिलावादी पात्र हो ।

४.३ लैङ्गिकताको अवस्था

लेखककी स्वास्नी उपन्यासको परिवेश हाम्रो नेपाली समाज नै हो । लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा चित्रित पात्रहरू नेपाली समाजका पितृसत्तात्मक सोच राख्ने, पुरुषले जे गरेपनि हुने, महिलाले पुरुषको अधिनमा रहनुपर्ने, अन्याय, अत्याचार, महिलामाथि हुने हिंसा जस्ता कुराहरूका बारेमा उपन्यासमा वर्णन गरिएको छ । पितृसत्तात्मक समाजले गर्दा महिलामाथि पार्ने असर कस्तो रहेको छ भन्ने बारे यस उपन्यासमा देखाउन खोजिएको छ । उपन्यासमा वर्णित समग्र घटनालाई हेर्दा हाम्रो समाजले नारी माथि ठूलो भेदभाव, हिंसा र अत्याचार गरेको पाउन सकिन्छ । उपन्यासमा प्रयुक्त केही पुरुष र स्वयम् महिलाले पनि पितृसत्ताका लागि आत्मसमर्पण गरेको देखिन्छ । “तिमी चाहि विर । चारो नखाने; भुनी खोज्दै लखरलखर कुदिहिङ्ने (पृ. ४) ।”

माथिको वाक्यमा पुरुषहरूको नारी यौवन प्रतिको लालस कतिसम्म रहेको हुन्छ भन्ने कुरालाई प्रष्ट्याउन खोजिएको छ । सुगुरको विरले भुनी खोजे भैं पुरुषका आकृतिरूपि मान्छेले नारीहरूप्रति तृष्णा भावले हेर्दछ भन्ने कुरा प्रस्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ ।

“छोरी मान्छेको जात हारेको कर्म । माटोको हाँडी जो एकपल्ट फुटेपछि जोडिँदैन । छोरा मान्छे भनेको पितलको भाँडा, जति माभ्यो उति चम्कने (पृ. ११) ।”

माथिको वाक्यमा नुमालाई उसकी आमाले सम्झाउँदै छोरी मान्छे भनेको माटोको हाँडी हो । जो एकपटक फुटेपछि जोडिँदैन तर पुरुष भनेको पितलका भाँडा हुन, जति माभ्यो उति चम्कने भन्ने भनाइबाट पितृसत्तात्मक सोच हाम्रो समाजका पुरुषहरूमा मात्र नभई केही हदसम्म नारीहरूमा पनि पुरुषवादी सोचको वर्चस्व रहेको देखिन्छ ।

“मर्छस् मादर । पछ्छाडि केटी बोकेसी त बाइकको रवाफ बढीहाल्छ । बत्ती बलेको देखिन्न (पृ. २९) ?”

माथिको वाक्यबाट एक ट्याक्सी ड्राइभरले नुमा र प्रभाकरलाई सँगै बाइकमा भएको बेला गाडी आएको वास्ता नगर्ने भन्दै महिला र पुरुषसँगै हिड्न नहुने पुरुष शासित मानसिकता प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

“बुढाले भनेको छ, छोरा पायो भने ढालिन्छ खसी, खान्छ बसी बसी । छोरी पायो भने लडाइदिने फर्सी अनि गर्छ रुवाबासी (पृ. ४०) ।”

माथिको वाक्यमा रीतालाई आफ्ना श्रीमानले छोरा नै पाउन पर्ने दवाबपूर्ण अभिव्यक्तिबाट हाम्रो समाजमा अभै पनि पुरुषको सत्ता प्रबलता रहेको देखिन्छ ।

“मैले त्यहिबाट टिपें । भनैं, हो, जोईपोइमा उमेरको हिसाब हुँदैन । एक अर्काका लागि जीवन साथी । तर संबोधन र व्यवहारमा पनि त समानता हुनुपर्छ । महिलाहरूले आत्मसम्मान नै मेटेर स्वाभिमानी देखाउनुचाहिँ हुन्न (पृ. ५३) ।”

माथिको वाक्यमा श्रीमान र श्रीमतीका बारेमा बढीको विचार माथि विरोध जनाउँदै नुमाले महिला र पुरुषका बिचको समानताको धारणा व्यक्त गरेकी छ । जहाँ महिला पनि पुरुष समान छन् । महिलाले आफ्नो आत्मसम्मान मेटेर खोक्रो स्वाभिमान देखाउन हुने भाव व्यक्त भएको छ ।

“सत्र वर्षपछि मैले फेरि तेस्रो प्रस्ताव राखे, यो पल्टको बच्चा राख्ने हो कि ? आमाले पनि वंश चाहिन्छ, शत्रुले अपुताली भनेर आँगनमै थुक्छन् भन्दै हुनुहुन्थ्यो । छोरा होला कि (पृ. १२४) ?”

माथिको वाक्यमा नुमाको १७ वर्षपछि फेरि छोरा जन्माउने बाध्यताको जिकीर गरेबाट पुरुषवादी सामन्तवादी सोचको बाहुल्यता अभै कम नभएको भन्ने बुझिन्छ ।

“हुन त हो तर त्यति लेखिदिँदा खुशी हुन्छन् भने किन नलेख्ने त ? आखिर त्यति थर लेखिदिएर नै यत्रो सुखसयलमा बस्न पाएको छु (पृ. १९१) ।”

माथिको वाक्यबाट तृष्णाले श्रीमानले भौतिक सुखसयलमा राखेकोमा आफू पनि उनीहरूको दासी भइदिँदा, उनीहरूको इसारामा नाँचिदिँदा केही फरक नपर्ने भन्दै आफैले आफूलाई होच्याइरहेको भान हुन्छ ।

४.४ लैङ्गिक भूमिका

लिङ्गको आधारमा विश्वमा नारी र पुरुषको भूमिकालाई नै लैङ्गिक भूमिका भनिन्छ । समाजमा महिला र पुरुष विभिन्न क्षेत्रमा संलग्न रहेका हुन्छन् । उनीहरूले आफ्नो कार्य क्षेत्रअनुसार फरक फरक भूमिका निर्धारण गर्दछन् । यसरी लिङ्गका आधारमा महिला र पुरुषको फरक फरक भूमिकालाई नै लैङ्गिक भूमिका भनिन्छ ।

हाम्रो वर्तमान, समाज पितृसत्तात्मक रहेको छ । महिलालाई जहिले पनि आफ्नो अधिकारमा राख्नु पर्ने सोच पुरुष मानसिकतामा रहेको पाइन्छ । यहाँ पुरुषको बोलवाला र हैकम चल्छ । यस समाजमा महिलालाई हेर्ने दृष्टिकोणमा दोष छ, यस दोषी आँखालाई न्यायसंगत बनाइ महिला र पुरुषलाई समान रूपमा हेर्ने बनाउनु लैङ्गिक अध्ययनको उद्देश्य हो ।

लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा लैङ्गिक भूमिकापरक अध्ययन गर्दा महिला र पुरुषले गर्ने कार्यका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यस उपन्यासमा प्रमुख रूपमा नुमा, सुशान्त, आशा, सोमा, प्रभाकर, काका, सुधा, दिवाकर आदि पात्रहरू रहेका छन् । यस आधारमा उत्पादक, पुनरुत्पादक र सामाजिक भूमिकाको आधारमा व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

४.४.१ उत्पादक भूमिका

लिङ्गको आधारमा महिला र पुरुषको भूमिकालाई नै लैङ्गिक भूमिका भनिन्छ । लिङ्गद्वारा परिभाषित भूमिकाका आधारमा उत्पादक भूमिका भन्नाले उत्पादनमूलक कार्य तथा आय आर्जनसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । विशेष गरी यस किसिमको भूमिकामा महिलाको तुलनामा पुरुषको नै ज्यादा सहभागिता रहेको हुन्छ । प्रस्तुत उपन्यासको आधारमा विश्लेषण गर्दा उत्पादक भूमिकामा नुमा, काका, प्रभावकार, दिवाकर, सुधा, महिमा, सुशान्त आदि देखिन्छन् । *लेखककी स्वास्नी* उपन्यासमा महिला र पुरुषको समान उत्पादक भूमिका देखिँदैन ।

“ल छ हजार/पाँच हजार तिम्रो विज्ञापनको एक हजार तिम्लाई खाजा खर्च (पृ. २५) ।”

माथिको वाक्य नुमालाई उनमा काकाले आफ्नो मेनपावरको विज्ञापन छपाइदिए वापतको खर्च पाँच हजार रूपैया र छोरीलाई पकेट खर्चका लागि भन्दै एक अजार रूपैया छुट्टै दिएका छन् । जसबाट महिला पनि पुरुष सो सरह आम्दानी गर्न सक्दछन् । उत्पादक भूमिकामा महिला पनि पुरुष समान उठ्न सक्छन् भन्ने कुरा देखाइएको छ ।

“हस काका, अब म आफ्नै काम गर्छु (पृ. २२५) ।”

महिलाहरूले जति नै दुःख गरे पनि महिलालाई सधैं दबाएरै राख्ने प्रवृत्तिको एकपक्षीय राज रहेको देखिन्छ । महिलालाई सधैं आफ्नो अधीनमा राख्ने प्रवृत्ति रहेको समाजमा पनि महिला आफू केही गर्ने आँट लिएर अगाडि बढ्न खोजेको देखाइएको छ ।

४.४.२ पुनरुत्पादक भूमिका

यस भूमिकामा पुरुषको भन्दा महिला सहभागिता बढी देखिन्छ । बच्चा जन्माउनु, दुध चुसाउनु, गर्भधारण गर्नु, घर भित्रका कामहरू यस भूमिकाअन्तर्गत पर्दछन्, भने सामाजिक पुनरुत्पादक भूमिकाअन्तर्गत खाना बनाउने, बालबच्चाको स्याहार सुसार गर्ने जस्ता दैनिक रूपमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण मानिने कार्यहरू पर्दछन् । यस्तो कार्यमा महिलाहरूको सहभागिता लगभग अधिक रहेको पाइन्छ । प्रस्तुत लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा पनि बाहिर काम गर्ने महिलाहरू पनि बढी मात्रामा यस्तै काम गरिरहेको पाइन्छ । जस्तै: सुशान्तले नुमालाई जागिर गर्ने भए पनि घरको सबै काममा नुमाकै भर परिरहेको देखिन्छ । त्यस्तै अर्को पात्र सुबिरले पनि आफ्नी श्रीमती रिता शिक्षित भए पनि उसलाई घरधन्दा र छोरो पाउने मेसिनका रूपमा सीमित राखेको देखिन्छ । उसले नुमालाई केही हदसम्म घरायसी काममा सघाएको पनि देखिन्छ । तर अनुत्पादक भूमिकाको निर्वाह गरेको भने चाहिँ होइन ।

४.४.३ सामुदायिक भूमिका

सामुदायिक भूमिका भन्नाले उपन्यासले देखाएको समुदायभित्र गरिएको कार्यसँग सम्बन्धित छ । प्रस्तुत उपन्यासमा सामुदायिक भूमिकामा महिला पुरुषभन्दा केही सक्रिय देखिन्छन् । तर यति हुँदाहुँदै पनि महिलाहरू घरधन्दापनि उतिनै रूपमा लाग्नु परेको देखिन्छ । सामुदायिक साथै सामाजिक परिवर्तनको दिशामा महिलाको तुलनामा पुरुष नै बढी रहेको देखिन्छन् । १० वर्षे द्वन्द्वको अन्त्य र गणतन्त्रको प्रादुरभाव भएपछि पनि महिलाहरूलाई अझै पनि केवल खेलौना र भोग्य वस्तुको रूपमा उपन्यासमा चित्रित गरिएको छ । उपन्यासमा सुशान्तले आफू उपन्यास लेख्ने धुनमा मस्त भएर आफ्नी श्रीमती नुमालाई अप्रत्यक्ष रूपमा पिडा दिइरहेको देखाइएको छ । जसबाट बाहिर निस्कन नुमालाई काका, प्रभाकर लगायत नुमाकी आमाले ठुलो सहयोग गरेकी छिन् । त्यस्तै घरायसी समस्याले ग्रस्त भएकी नुमालाई तृष्णाले साथमा लगेर उसको चिन्ताबाट केही हदसम्म भए पनि सहयोग गरेकी छिन् । नुमालाई सहयोग गर्ने क्रममा “त्यस्तै समस्या परेको हो भने मसँग थोरै छ, काम चलाई राख्नु त हजुरलाई कति चाहिएको हो ? मसँग दुई लाख छ, अहिले तर बैङ्कमा । म पनि बाहिर जाने ट्राइमा हो (पृ. ३६) ।” भन्दै प्रभाकरले नुमालाई भनेको हुन्छ । त्यस्तै आमाले “अब आफ्नो काम गर, अरुको भरमा जीवन नबिता । म पैसा पढाइ दिन्छु । फोन नम्बर दे (पृ. २२५) ।” भनेर आमाले भन्छिन् ।

यस लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा सामुदायिक भूमिका हेर्दा महिला भन्दा पुरुषको सहभागिता बढी रहेकाले लैङ्गिक रूपमा असमानता रहेको पाइन्छ ।

४.५ लैङ्गिक अवस्था

प्रस्तुत लेखककी स्वास्नी उपन्यास एउटा लैङ्गिक उपन्यास हो । यसमा समाजमा महिला माथि गरिने भेदभाव, महिला हिंसा, अत्याचारी पितृसत्तात्मक समाजको यथार्थ चित्रण पाइन्छ । महिलाले पुरुष शासित समाजमा डराएर वा दानवीय प्रवृत्तिबाट मुक्त हुनका लागि सङ्घर्ष गर्नुपर्ने त्यस कार्यमा महिला आफैँ अग्रसर भएर अगाडि बढ्नु पर्ने भाव व्यक्त भएको पाइन्छ । समानतामूलक समाज निर्माणको लागि अगाडि बढ्नु

पर्ने कुरा समेत पाइनु यस उपन्यासको लैङ्गिक समस्यासम्बन्धी यस शोधपत्रमा लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा प्रशस्त मात्रामा लैङ्गिक समस्या रहेको देखिन्छ । लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा यौनिकता, हिंसा, अधीनता, विभेद जस्ता पक्षहरू रहेका छन् :

४.५.१ यौनिकता

लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा यौनिकतासम्बन्धी समस्या रहेको पाइन्छ । महिलाहरूको कुदृष्टि रहेको छ । “मलाई तिम्रो मायासँग एकदम डर लागिरहेछ । यो पारदर्शी बन्दीगृह हो, जसबाट संसार देखिन्छ तर भोग्न पाइन्न । सबै कुरा जान्नुभन्दा पहिल्यै म तिम्रो मायाको लती भएँछु । अहिले यो मायाको बन्दीगृह तोड्न चाहेर पनि मेरा हातहरू कस्तरी थर्थराउँछन् (पृ. १) ।”

माथिको वाक्य सुशान्तले आफ्नी प्रेमिकाका लागि लेखेको हो । उसले आफ्नी प्रेमिकालाई देखेर मलाई तिम्रो मायासँग एकदम डर लागिरहेछ । यो एउटा मागको जालरूपी पारदर्शी बन्दीगृह हो । जसबाट संसार त देखिन्छ तर त्यो संसारलाई भोग्न सकिन्न भन्ने यथार्थता जान्नुभन्दा पहिले नै म तिम्रो मायाको लती भइसकेछु । अहिले म चाहेर पनि यस मायाजालबाट बाहिर निस्कन सकिदैन भन्दै आफ्ना मनमा उब्जिएका यौन तृष्णाहरूको पूर्तिको आशा अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ ।

“भित्तातिर फर्किएर निदाउँन खोज्दै गरेको मलाई सुशान्तले आफूतिर तान्यो । लाडियो पाराले भन्यो, ‘एकैछिन नानी’, मैले कुनै आपत्ति जनाइनँ । सुशान्तले मलाई प्याजका पत्रहरू पत्राएभैं पत्राउन थाल्यो (पृ. ४६) ।”

यस वाक्यमा श्रीमानश्रीमतीका बिचमा हुने यौनकृणा व्यक्त गरिएको छ । जहाँ सुशान्तले आफ्नी श्रीमती नुमासँग गरेको यौन क्रियाकलापप्रति नुमाले पति कुनै आपत्ति नजताएकी सुशान्तले जसो जसो गरेपनि उसलाई स्वीकार गरेकी अझ आफु पनि सँगै उसको कार्यमा सहायक बनेकी बिचार नुमा आफैले व्यक्त गरेकी छिन् ।

“प्लिज नुमा”, उसले रुन्चे अनुहार लगायो । एक पटकको संकेतमा चोर औंला ठड्यायो । भन्यो, ‘प्लिज ! मलाई धेरै दिनदेखि गाह्रो फिल भइरहेछ (पृ. ४८) ।”

माथिको वाक्य नुमाको द्युसन पठाउने शिक्षकले नुमाको भरभराउँदो जवानी देखेर आफ्नो यौन इच्छालाई अधीनमा राख्न नसकेर नुमाको सामु आफ्नो यौन उत्तेजनाको प्रकटीकरण गरेको छ ।

“त्यसपछि मैले नै सरको हात तानें । उसको आँखैमा म्वाइ खाएँ । उसले मेरो ओठको मुस्कान चुस्यो । मनहरू एकअर्कामा रङ्गपानी घोलिए । पहिलो चोटी आफ्नै खुशीले चुम्बन बाँडेको अनुभव थियो मेरो । भुक्क्याएर म्वाइ खानेहरूको त हिसाबै रहन्न क्यारे । स्वैच्छाबाट हुँदा सम्भनायोग्य भइरहँदो हुन्छ (पृ. ४९) ।”

यो वाक्य नुमाले आफ्नो पहिलेको यौवन अवस्थामा आफूले गरेको यौनसँग सम्बन्धित क्रियाको बारेमा सम्भना गर्दै मनमनै कल्पना गरेको वाक्य हो । जुन वाक्यले योवनावस्थामा व्यक्तिका मनमा उब्जिएका अनेकौं यौनसम्बन्धी विचारहरू विभिन्न तरिकाबाट अभिव्यक्त हुन सक्छन् । जसले दुई व्यक्तिहरू बिचमा अनैतिक सम्बन्ध राख्न सम्म पनि व्यक्तिलाई उतारु गराउने र आफ्नो आफ्नो यौनइच्छा पूर्तिको लागि व्यक्तिले अनेकौं उपाय अपनाउन सक्ने कुराको अभिव्यक्ति यस वाक्यमा पाइन्छ ।

“हजुरआमा ड्याडिको भर हुन्न । कहिले घर आउने, कहिलेसम्म बाहिर बस्ने, टुङ्गो हुँदैन । ड्याडिको कोइकोई साथीहरू त कस्तो छाडाहरू छन् । मेरी छोरी भन्दै तिनारको जुँगे चिउडो जोड्न ल्याउँछन् । दिदीलाई त एकदिन एउटाले अँगालो हालेर लडाएको पनि । पछि दिदी रोएपछि छोडिदियो (पृ. ८९) ।”

माथिको वाक्य नुमाकी सानी छोरीले आफूहरू माथि उनीहरूको ड्याडीका साथीहरूले गर्ने दुरव्यवहार, यौन हिंसा, आफ्नो यौन सन्तुष्टि पूर्ति गर्नका लागि ती साना बच्चीहरूलाई असहजतापूर्ण रूपमा छुने, उनीहरूको शरीरका विभिन्न अङ्गहरूमा हात लगाउन खोज्ने, असहज रूपमा आफ्नो अङ्गालोमा अचेट्न खोज्ने जस्ता अनैतिक, अमानवीय क्रियाकलाप गर्दै यौन पिपासु पुरुषले आफ्नो यौनइच्छा पूर्तिको लागि बालबालिकालाई पनि आफ्नो सिकार बनाउन पछि नपार्ने पुरुष यौन पिपासु प्रवृत्तिको उजागर भएको छ ।

“फूल फुल्छ हेर बास्ना छरेर, ओइलेर जाने हो ।

बैश भन्ने पनि फर्कदैन सानु, बगेको पानी हो (पृ. ९७) ।”

माथिको वाक्य बजारमा सुनेर आएपछि ठुली छोरीले घरमा सोही पङ्क्ति सुनाएकी हो । जहाँ फूल र बैश उस्तै उस्तै हो, फूल फूले पछि भर्छ पनि उमेरको हद पुरा हुँदै जाँदा बैश पनि फूल ओझलिएर भरे भै भरेर जान्छ ।

“मलाई तिम्रो प्रगाढ मायासँग एकदम डर लागिरहेछ । यो सिसाजस्तै पारदर्शी बन्दीगृह हो (पृ. ११५) ।”

यो एक सुशान्तले लेखेको उपन्यासबाट भिकेर नुमाले प्रभाकरलाई एसएमएस गरेकी हुन् । जहाँ मायाको परिभाषा व्यक्ति गरिएको छ । मायालाई एक सिसाको पारदर्शी बन्दीगृह जस्तै हो । जहाँ मायारूपी बन्दीगृहमा बन्धी हुँदाको अवस्था कस्तो हुन्छ भन्ने कुराको व्याख्या यहाँ गरिएको छ ।

यसरी लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा यौनिकताको पक्षलाई पनि शसक्त रूपमा उजागर गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

४.५.२ हिंसा

“के को तलब ? अफिसमा कति दिन हाजिर भएको छ र तलब ? पैसा उठाउने अनि तलबको हिसाब गरौंला (पृ. ३०) ।”

यहाँ नुमालाई आफ्नो बोससँग तलब माग्दा उसले गरेको गालिका प्रसङ्गमा यो वाक्य आएको हो । यहाँ एक कर्मचारीप्रति उसको मालिकले गर्ने दुर्व्यवहार, कर्मचारीप्रति अमानवीयतालाई दर्शाउन खोजिएको छ ।

“अहिले लाहुरेका श्रीमतीहरू त कलेज पढ्ने ठिटीजस्ता हुन्छन्, राम्री पनि तिनै हुने । आफ्नालाई हेच्यो, अघाएको अर्ना जस्तो (पृ. ७२) ।”

यसरी पुरुषहरू आफू आफू कुरा गरिरहँदा महिलालाई पुरुषहरूको नजर महिलाहरूप्रति कस्तो घृणित छ, कस्तो तुन्छ छ भन्ने कुराको चित्रण यस वाक्यबाट प्रस्ट हुन्छ ।

“छोरी मान्छेले अलिकति निचु बस्नुपर्छ, नत्र घरमा कलह टुट्दैन (पृ. ८३) ।”

प्रस्तुत वाक्य नुमाले महिलाका विषयमा केही माथि उठेर बोलेकोमा उनकी सासुले आफू नारी भएर पनि पुरातनवादी पितृसत्तात्मक मानसिकताका कारण अर्की नारीलाई होच्याएर हिंसात्मक किसिमले महिलाको विरोध गरेकी छिन् र महिलाको खैरो खन्ने, महिलालाई नै हेयाउने कार्य गरेकी छिन् ।

“के गर्नु त है ? जात नमिलेपछि आफन्त पनि पराइजस्तो हुनुपर्ने (पृ.८८) ।”

यहाँ अन्तरजातीय विवाह गर्नुको परिणाम सधैं आफ्ना आफन्तहरूबाट टाढा हुनुपर्छ भन्ने रुढीवादी मान्यताको वकालत नुमाकी बुहारी मार्फत् गरिएको छ । हाम्रो समाजले अहिलेको एक्काइसौं शताब्दीमा आएर पनि अन्तरजातीय विवाहलाई समाज विरुद्धको कार्य मान्दै आइएको छ । अन्तरजातीय विवाह गर्नु भनेको पाप हो भन्ने गलत मानसिकता हावी हुँदै आइरहेको छ । जसले जातीय हिंसालाई हाम्रो समाजमा बढावा दिन मद्दत पुगिरहेको छ ।

“यत्रो लोकप्रिय लेखकको सम्मानित स्वास्ती भएर बस्न फापेन भने जाऊ मुसलमान कै भाँडा माभन (पृ.९३) ।”

माथिको वाक्यमा नुमाले सुशान्तलाई विदेश जान्छु भविष्य राम्रो हुन्छ हाम्रो भन्दा उसले आफ्नो मर्दाङ्गीमा शंका गरेको सोचेर नुमालाई गाली गरिरहेको अवस्थामा आएको हो । जहाँ सुशान्तले नुमालाई यति नाम र सम्मान दिँदा पनि पुगेन भने जा गएर मुसलमानको भाँडा माभन भन्दै आक्रोश पोख्दछ । जसबाट सुशान्त आफ्नो कमजोरी लुकाउन नुमालाई गालि गर्नु महिला हिंसा भएको देखिन्छ ।

“मेरै घरमा मेरो मिनिड छैन ? मेरै स्वास्तीले मलाई होच्याउने ? म जान्दछु (पृ.१७२) ।”

भन्दै सुशान्तले

सुशान्तले मलाई खुट्टाबाट तानेर बेडरुमबाहिर फटारो हान्यो । म छोरीहरूको ढोकामा बजारन पुगें (पृ.१७२) ।”

यसरी आफ्नो आक्रोसको सीमा नाघेर, आफ्नी श्रीमतीलाई लछारपछार पारेर कुट्दै, पछाडै गाली गर्दै महिला माथि हिंसा गरेको कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

“हामी सबै कामकाजी प्यौ क्यारे । नुमाजी अलि फ्रि हुनुहुन्छ अरे । पत्रकार, गोष्ट बोलाउने काम चाहिँ तपाईंलाई नै दिनपर्ला” (पृ. २०७) ।

यहाँ महिला आफूले आफैलाई कामकाजी र अरु महिलालाई चाहिँ केही नगर्ने निष्कृत्य महिलाको रूपमा लिएर आफूलाई अर्की महिला भन्दा व्यस्त, जुभारु ठान्ने प्रवृत्तिका महिलाहरूले अन्य महिलाहरू माथि नै हिंसा गरेको देखाइएको छ ।

यसरी प्रस्तुत लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा महिला हिंसा, जातीयता हिंसा, सामाजिक हिंसा, लैङ्गिक हिंसा जस्ता विभिन्न पक्षबाट महिलामाथि हुने हिंसालाई दर्साउँदै त्यसको अन्त्य हुनुपर्ने समाजमा पुरुष सो सरह महिलाको पनि हक अधिकार हुनुपर्ने महिला माथि हुने सबै किसिमका हिंसाको अन्त्य हुनुपर्ने कुरा देखाउन खोजिएको छ ।

४.५.३ अधीनता

“बद्री अधि सरिहाल्यो । भन्यो, ‘काँ हुनु नि भाउजू ? एक हप्ताले उ जेठी रैछ ।”

“त्यसो भए त बैनीले पो तिमी भनेर भाईले हजुर भन्नुपर्ने रहेछ । किन उल्टो नि ?”

“जोईपोइमा कहाँ उमेरको सिहाब हुन्छ र ।” बद्रीले विमती जनायो (पृ. ५३) ।”

यहाँ पनि पुरुषहरूले महिलालाई आफूभन्दा जति नै ठुलो भएनी आफूभन्दा सानै ठानेर अधिनमा राख्ने गर्दछन् । उमेर र विद्वान्ताले श्रीमती श्रीमानभन्दा बढी र विद्वान भए पनि पुरुषहरूले कहिले पनि महिलालाई आफूभन्दा जान्ने, आफूभन्दा अगाडि बढेको हेर्न सक्दैनन् महिलालाई सधैं आफ्नो अधिनमा राख्न चाहन्छ ।

“छोरीमान्छे हुनु भनेको भोलामा पैसा बोकेर डाकाहरूको हुलमा छिर्नुजस्तै भएको छ । त्यही भएर पनि छोरीहरूलाई आफैसँग राख्नुपर्छ (पृ. ८४) ।”

यहाँ, हाम्रो समाजमा नारी अस्मिता जोगाउन कति गाह्रो छ छोरीमान्छेलाई आफ्नो इज्जतको सुरक्षाका लागि छोरी मान्छेहरूले छोरामान्छेको साहारा लिनैपर्छ, पुरुषहरूको अधिनस्त भएर बस्नै पर्ने वाध्यात्मक स्थितिको सिर्जना हाम्रो समाजको उपज रहेको देखिन्छ ।

कुन चाहि हो त्यो ? सुशान्त जुरुकै उठ्यो । उसले नाङ्गो पाखुरा सुक्यो र भन्यो तेस्को दारासारा खुस्काइदिन्छु । छोरी त्यतिकै हुर्किएको छ ? पसलको सामान सम्भयो त्यसले (पृ. १५६) ।”

माथिको वाक्यमा आफ्नै छोरीका लागि केटा ल्याउने दिवाकर दाइप्रति आक्रोश व्यक्त गर्दै छोरीप्रतिको अधिकार जताउँदै अधिनता देखाउन खोज्दा आएको वाक्य हो । यहाँ बाबुले छोरीप्रति आफ्नो अधीनता देखाएको छ ।

“त्यसो होइन के बवारी, आइमाईले अलिकति निच्च बसिदिनुपर्छ । नत्र परिवार भाँडिन्छ । जगतमा शान्ति छाउँछ भने कोही कसैको किन गोडा नढोग्ने (पृ. १७४) ।”

यसरी दिवाकर दाइले नुमालाई सम्झाउने आडमा अझै पनि महिलाले पुरुषको खुट्टा ढोग्न पर्ने, अझै पनि नारीहरू पुरुषवादीहरूको अधिनमा रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । यस वाक्यबाट महिलाहरू जुनसुकै रूपमा (आमा, छोरी, बुहारी, श्रीमती, बहिनी, दिदी) पनि पुरुष कै अधिनतामा बस्नु पर्ने, जसजसो उनीहरूले नचाउँछन् उसैउसै तालमा नाँच्नुपर्ने वाध्यता हालसम्म पनि रही आएको यथार्थ चित्रित भएको छ ।

“रियल्ली भन्या । आइमाईले अचाक्ली अधिकार मागेको देख्दा मलाई त हाँस उठ्छ । आफ्नो क्षमताअनुसारको पो माग पनि राख्नुपर्छ (पृ. २१८) ।”

माथिको वाक्य प्रभाकरले बोलेको हो । जसमा महिलाहरूले आफ्नो अधिकारका लागि लडेको लडाईं ठीक नभएको, चाहिने भन्दा बढी माग राखेका छन् । महिलाहरूले जो असान्दर्भिक छैन भन्दै नारीहरू सधैं पुरुषले दिएको स्वतन्त्रतामा रहेर बाच्नुपर्छ आफ्नो अधिकारका लागि आन्दोलनमा उत्रनु हुँदैन भन्दै महिला माथि पुरुषको अधिनता देखाएको छ ।

४.५.४ विभेद

प्रस्तुत लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा महिला विभेद पितृसत्तात्मक सोचले गरेको पाइन्छ ।

“मलाई त बूढाले छोरा पाउनु भनेको छ । छोरी जन्माइस् भने त माइत लखेट्छु भनेको छ (पृ. ४०) ।”

यहाँ सुविरले आफ्नी श्रीमतीलाई छोरो नै पाउनुपर्छ भनेर भनिरहँदा छोरा र छोरीको बिचमा हुने विभेदलाई देखाउन खोजिएको छ ।

“यी साना जातहरू खानै जान्दैनन् । हुँदा होटलबाट मगाएर खान्छन्, नहुँदा भोकै सुत्छन् । कोठैमा पकाए भैगो नि । किन होटलबाट लानुपन्थो (पृ. ५०) ?”

माथिको वाक्य महिलाहरूको समूहमा भएकी एक महिलाले नुमालाई होटलबाट चिया खाजा लाँदैगर्दा भनेको वाक्य हो । यस भनाईबाट अभिप्रेत जातिगत विभेद हाम्रो देशमा रहिरहेको कुरा स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ ।

“आजसम्मका कुनै दल, कुनै सिद्धान्त कुनै क्रान्ति महिलाका लागि भएकै छैन (पृ. ७१) ।”

माथिको वाक्य नुमाको घरमा सबै बसेर कुराकानी गरिरहँदा आएको वाक्य हो । यहाँ हालसम्म पनि हाम्रो देशमा यस्ता कुनै पनि दल बनेका छैनन्, जो महिलाका हकमा मात्र हुनु त्यस्ता कुनै सिद्धान्त प्रतिपादित छैनन्, यति धेरै क्रान्तिहरू देशमा भइरहेका भए पनि महिलाका लागि विशेष भनेर कुनै आन्दोलनहरू भएका छैनन् भन्ने बाट हाम्रो देशमा आभै पनि महिला र पुरुषबिच विभेद जारी रहिरहेको देखिन्छ ।

“शत्रुहरूले अपुताली भनेर आँगनमा थुकेरै जान्छन् (पृ. ८३) ।”

“एक दुई जना वंश थाम्ने त चाहिन्छ नि (पृ. ८३) ।”

यसरी घर धान्न वंशलाई निरन्तरता दिन पनि छोरा नै चाहिन्छ भन्ने परम्परावादी पितृसत्तात्मक धारणाले अबै पनि हाम्रो समाजमा जरो गाडिरहेको र त्यसको असरले महिला पुरुषबिच हुने लैङ्गिक विभेद अबै पनि प्रबल मात्रामा रहेको देखिन्छ ।

“छोरा भनेको छोरै हो छोरी भनेको छोरी नै । छोरी नाथेले हुने भए मेरो तीनतीन बैनी छोरी थिए । खोइ त ? बुढेसकालमा एक घुट्को तातोपानी दिने मान्छे छैन (पृ. ८३) ।”

यसरी नुमाकी सासुले आफ्ना छोरा बुहारीलाई सम्झाउने त्रममा छोरी भनेको छोरी नै हो छोरा भनेको छोरा नै भन्दै छोराको औचित्यलाई प्राथमिकता दिँदै छोराको महत्त्व छोरीको तुलनामा अत्यन्त धेरै रहेको छोरी बिनाको मातृत्व औचित्यहीन रहेको कुरा यस वाक्यबाट प्रस्ट पारेकी छिन् ।

“छोरी जन्माउनु भनेको घनाजङ्गलमा एकलै यात्रा गर्नु रहेछ जहाँ हरेक पल आमाको मन भस्किन्छ । यसै कारणले आइमाई यो क्रुर समाजलाई छोरी दिन चाहन्न (पृ. ८५) ।”

माथिको वाक्य नुमाले आफ्ना दुई छोरीहरूले भविष्य सम्झदै कल्पनामा डुबेको अवस्थामा सम्झेको वाक्य हो । जहाँ हाम्रो जस्तो पितृसत्तात्मक समाजमा छोरी जन्माउनु भनेको घना डरलाग्दो जङ्गलमा एकलै यात्रा गर्नु जस्तै हो । जहाँ पलपलमा खतरा हुन्छ, हरेक बाटोमा काडाहरू विच्छिएका हुन्छन्, पाइला पाइलामा खतरा मन्डराइरहेका हुन्छन् । त्यसैले अझ यस्तो क्रुर समाजमा छोरी जन्माएर छोरीको जीवन वर्वाद गर्न चाहन्न भन्दै महिला र पुरुषका बिच हाम्रो समाजले खनीदिएको विभेदको खाल्डो निकै गहिरो रहेको उदाहरणलाई प्रस्ट बनाएकी छ ।

“नचाहिने कुरा”, बाबाले भ्याड उक्लँदाउक्लदै भन्नुभयो, गए छोरा जान्छ, बुहारी नजाउ ! आइमाई-केटाकेटी मान्छे (पृ. ९३) ।”

माथिको वाक्य नुमाका ससुराले नुमालाई भनेका हुन् । जहाँ नारी र पुरुषबिचको विभेदलाई प्रस्ट रूपमा देखाइएको छ । यहाँ बाहिरी उत्पादक भूमिकामा सधैं पुरुषनै अगाडि हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

“होइन, सुशान्त आज जाने भन्थ्यो, खाना बनाऊ है बुहारी” (पृ. ९४) ।

माथिको वाक्यमा सुशान्तकी आमाले नुमालाई खाना बनाउन आदेश दिएकी छिन । जसबाट महिला र पुरुषबिच गरिने विभेद देख्न सकिन्छ ।

“ठिकै छ नि दाइ ! एक जना त घर व्यवहार हेर्ने पनि चाहिन्छ, हैन र ? दाइले साहित्य धान्नु भाछ, राजनीति तान्नु भाछ, समाज सेवा मान्नु भाछ (पृ.१०७) ।”

यहाँ नुमालाई इङ्कित गर्दै सुशान्तको साथी महादेवले नारी भनेको घर व्यवहार धान्ने, परिवारको स्याहार गर्ने जिम्मा पाएका मान्छेहरू हुन । बाहिरी दुनियाका काम त पुरुषले हेरिहाल्छन् पुरुषले घर बाहिरका सम्पूर्ण कामहरू गर्दछन् र महिलाहरू चाहिँ घरधन्दाका लागि बनेका हुन्छन् भनेर महिलाको अस्तित्व पुरुषको तुलनामा हैसियत विहिन रहेको कुरा प्रस्ट्याउन खोजिएको छ ।

अध्याय पाँच

उपन्यासमा रहेको लैङ्गिक चेतना

५.१ लैङ्गिक समानता

उपन्यासकार प्रगति राईको *लेखककी स्वास्नी* उपन्यासमा पितृसत्तात्मक मानसिकताको प्रकटीकरण तथा नारी अस्मिता एवम् समानताका लागि नारी पात्रमा प्रत्यारोपण गरी उसको मानसिकतालाई केलाउने काम गरिएको छ। प्रस्तुत उपन्यासमा समाजमा पितृसत्तात्मक सोच, महिला माथिको अन्याय, नारी विद्रोह, महिला अधिकार, स्वतन्त्रता, स्वाभिमान र अस्तित्वलाई मूल रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

उपन्यासको पुरुष पात्र सुशान्त आफू पुरुष भएकै कारण आफूले जसो गरेपनि हुने, जे गरेपनि हुने भन्ने मानसिकताको उपज रहेर आफ्नी विवाहित श्रीमती हुँदाहुँदै अन्य तरुनी, आइमाईहरूको संगतमा लागेर आफ्नी श्रीमतीलाई मात्र इच्छा पूर्तिको साधन, घरको शोभा बढाउने वस्तुको रूपमा ढान्दछ।

“सानी छोरी भर्खर जन्मेकी थिई । म ओथारोमा अथवा सुत्केरी हुँदा सुशान्त उसकी प्रेमिकासँग लहसिन्थ्यो । मलाई ध्यान दिँदैनथ्यो । म साह्रै रुन्थे (पृ. २) ।”

यसरी आफ्नो श्रीमानको आफूप्रतिको व्यवहार सम्भेर नुमा त्यतिबेला मन दुखेपनि अहिले सबैकुरा बिसर्दै गएको सम्झना गर्छिन ।

“*लेखककी स्वास्नी* पो हो त शब्दमा कन्जुस्याई नगर न” (पृ. १४) ।

यहाँ, सुशान्त श्रीमतीलाई पनि आफू जस्तै हुने भनेर श्रीमतीलाई महसुस गराउँदै समानताको कुरा व्यक्त गरेको छ।

‘मैले त्यहिँबाट टिपें । भनैँ’, हो जोईपोइमा उमेरको हिसाब हुँदैन । एक अर्काका लागि जीवन साथी । तर सम्बोधन र व्यवहारमा पनि त समानता हुनुपर्छ । महिलाहरूले आत्म सम्मान नै मेटेर स्वाभिमानी देखिनुचाँहि हुन्न (पृ. ५३) ।”

यस भनाइबाट नुमाले बढीलाई सम्झाउँदै महिला र पुरुषबिचको लैङ्गिक समानतालाई दर्साएकी छिन् । महिला पनि पुरुषभन्दा कम हुन्, महिला र पुरुष दुवैको स्तर समान हुन्छ भन्ने भनाइलाई यस वाक्यबाट प्रस्ट पारिएको देखिन्छ ।

“छोरीहरूको राम्रो ख्याल गर्नु । मैले घर छाड्नुपहिले रक्सी छोडेर देखाउन । छोरीको बाउ हुनु भनेको मरुभूमिमा पानीको घैला बोकेर हिड्नुजस्तै हो । प्यासको लागि जनावरले मात्र होइन, मानिसले पनि जीउ छोड्न सक्छ । आफन्तसँग पनि धेरै विश्वास गर्नु हुँदैन (पृ. ९४) ।”

यस वाक्यमा नुमाले सुशान्तलाई आफू विदेश जाने र त्यतिन्जेल छोरीहरूको हेरविचार बाबु अर्थात् सुशान्तले गर्नुपर्ने भनेर उत्तरदायित्व बोध गराउँदै आमा र बाबुको भूमिका छोराछोरीप्रति समान हुने भन्दै समानताका कुरा गरेकी छिन् ।

५.२ वैचारिक परिवर्तन

“अब इजरायल जाने ट्राइ गर्छु । भाषा पढ्न थाल्छु । छोरीहरू ठुला भइहाले । लोग्ने नाथे लेख्छ, बस्छ । हद भए अर्को बिहे गर्छ, नि । के भयो त ? छोरीहरू छदैछन् तिनले माया गर्छन् नि ... (पृ. ७) ।”

यहाँ नुमाले आफ्ना विपन्न आर्थिक जीवनबाट दिक्दार भएर उ इजरायल जाने खुलेको विज्ञापन हेरेर आफू पनि इजरायल जाने इच्छा गर्दै मनमनै सुखको कल्पनामा डुब्दै अब विदेश गएर पैसा कमाएर सुखमा बस्ने छोरीहरूको भविष्य उज्ज्वल बनाउन चाहेबाट नुमाको विचारमा परिवर्तन आएको देखिन्छ ।

“यो पल्ट म एकजाम दिन्नँ, ‘ठूलीले वाक्य फोरी । भनी, ‘गाउँ जान्छु । उतै पढ्छु । बोर्डिङ सोर्डिङ पढ्दिँन (पृ. १२) ।”

आफ्नो घरको स्थिति र स्कुलमा फीस तिर्न नसक्दा भएको वेइजतीबाट टाढा भाग्नका लागि सोमाले आफू काठमाडौं नबस्ने, काठमाडौंमा नपढ्ने बरु गाउँकै सरकारी स्कुलमा पढ्ने भन्दै विचार व्यक्त गर्छे ।

“मैले तिम्रो साहित्यिक जीवनमा पनि डिस्टर्ब गरें । आफ्ना बच्चाहरूलाई पनि दुःख मात्रै भोगाएँ । आमा भएपछि बच्चाहरूको जतन गर्न जान्नुपर्छ । त्यो जानिदैन भने आमा हुनुबाट टाढै रहेको राम्रो । मैले दुवै गल्ती गरें (पृ. ७४) ।”

यसो भनेर नुमाले आफूले पहिले यी कार्यहरू नगरेको भए हुने रहेछ । गल्ती गरेछु भन्दै आफ्नो परिवर्तित विचार, अभिव्यक्त गरेकी छन् ।

“म जस्ता हजारौं भरौटेहरूको उद्धारको लागि अब म आफ्नै काम गर्छु । विमारी भेट्न अस्पताल जान्छु, संगठन गर्न संस्था जान्छु । न्याय खोज्न अदालत जान्छु । हो, अब म आफ्नै काम गर्छु । स्वाधीनता र स्वतन्त्रताका लागि अब म आफ्नै काम गर्छु (पृ. २२५) ।”

यसरी म नुमा आफूलाई सबै बन्धनहरूबाट मुक्त भएको ठान्दै अब आफ्नो लागि बाँच्ने, आफूहरू जस्ताका लागि बाँच्ने, स्वतन्त्र भई बाँच्ने जस्ता वैचारिक परिवर्तनका कुराहरू गर्दछे ।

५.३ उपन्यासमा शसक्तीकरण

“अहिलेको राजनीति हामी जस्ता उत्पीडितहरूको आँखामा छारो हाल्ने काम मात्र हो । पहिलो त देशलाई संघीयतामा लान नेताहरू नै चाहँदैनन्, दोस्रो गइहाले पनि हाम्रा मुद्दालाई कमै मात्र सम्बोधन गर्न खोजिनेछ । अनि फेरि अर्को लडाईं नलडि सुखै छैन (पृ. १९) ।”

यसरी देशको सुधार, विकास र विस्तारका निम्ति नेताहरूले सक्रियता नदेखाएको वेवास्ता गरेको, केही सक्रियता देखाइ हाले पनि त्यो आफ्नै स्वार्थको लागि विशेष केन्द्रित रहने हुनाले जनताले आफ्नो हक अधिकार प्राप्तिका लागि सरकारसँग आफ्नो मार्ग पूर्तिको लागि आवाज उठाउनै पर्ने, लडाइँ लड्नै पर्ने कुराको जानकारी गराउँदै सुशान्तले सशक्तीकरणको स्वर निकालेको छ ।

“होइन होइन ! दुःख नाथे त केवल भरी वर्षा न रहेछ । यो भरीमा रुभदारुभदा म त सतीसाल भइसकेँ (पृ. ३४) ।”

यहाँ प्रभाकरले दुःख, चिन्तामा हुनुहुन्छ की कसो एकलै एकलै टोलाउनु हुन्छ, आफैँसँग कुरा गर्नु हुन्छ । भन्ने प्रश्नमा नुमाले दुःख नाथे त केही हैन यो त केवल भर्री-वर्षा रहेछ । भर्री, वर्षात हुन्छ र आफैँ मौसम राम्रो स्वच्छ हुन्छ । यो भर्रीमा रुभदारुभद्रे म त बानी परिसके अब त केही वास्तै लाग्दैन । दुःख आउँछ जान्छ यो कुनै ठुलो कुरा होइन भन्दै प्रभाकरको प्रश्नको विरोध गरेकी छिन् ।

“लोग्ने मान्छे ले बच्चा पाउने हो र (पृ. ४०) ?”

भन्ने सुबिर दाइको यो भनाइमा नुमाले “खै, यस्तो कुरा विक्रम पढ्ने मान्छेलाई थाहा हुनुपर्ने ?” (पृ. ४०) । भन्दै पुरुषवादी संकुचित सोच विरुद्ध आफ्नो आक्रोस व्यक्त गर्दै उनले महिला सशक्तीकरणलाई संरक्षण र समर्थन गरेकी छिन् ।

“एकवारको जुनीमा केही वर्ष दुःख गरेर बाँकी सहज बन्छ भने किन दुःख नगर्ने ? मान्छे भएर जन्मेपछि संसारको हरेक कुनामा गएर आफ्नो सिप बेच्ने अधिकार छ । कसले भन्यो जन्मेको ठाउँदेखि खोल्सो काटेर जानु हुन्न (पृ. ५६) ?”

नुमा आफ्नो र आफ्ना परिवारको दयनीय स्थिति देखेर पाइ पाइको लागि साहुको मोताज भएकाले अब आफू विदेश गएर केही वर्ष दुःख गरेर सुखत भविष्य बन्छ भने किन दुःख नगर्ने ? छोरी मान्छेले चाहि देश बाहिर जान हुँदैन भन्ने छैन । आफ्नो सिप गरेर कमाइ गर्न जति पनि हुन्छ । सिपको सदुपयोग गरेर धन कमाउन संसारका जुनसुकै ठाउँमा जानपनि सकिन्छ भन्दै सशक्तीकरणको आवाज बुलन्द बनाएकी छिन् ।

“त्यो पनि ठीकै हो तर छोरी मान्छेहरू यसरी पछि पर्नुभएन, अगाडि आउन पच्यो (पृ. ६८) ।”

यहाँ नमुाले आफू कुनै पनि पाटीको आस्थामा नरहेको कुरा गर्दा सुशान्तका काकाले उनलाई छोरीमान्छेहरू भएर यसरी पछाडि पर्नुहुँदैन । आफ्नो हकअधिकारका लागि अगाडि आउन पर्छ यसरी निष्क्रिय भएर पछाडि बस्न हुँदैन भन्दै अधिकारका लागि अग्रसर भएर अगाडि आउनु पर्ने भन्दै नारी सशक्तीकरणका कुरा गरेका छिन् ।

“महिलाका लागि समान अधिकार होइन, विशेष अधिकारको कुरा उठाउनुस् तपाईं नेताहरूले (पृ. ७२) ।”

माथिको पङ्क्तिमा विभिन्न पार्टीका कार्यकर्ताले आफ्ना आफ्ना पार्टीका विशेषता ओकल्दै गर्दा नुमाले उनीहरूलाई महिलालाई समान अधिकार नभएर विशेष अधिकार दिनुपर्ने कानूनमा महिलाहरूलाई पुरुषसँग समान अधिकार नभई विशेष अधिकार दिइनुपर्ने कुराको उल्लेख गरिएको छ ।

“महिला जुर्मुराएर मात्र हुँदैन, पुरुष पनि चेतनशील हुन आवश्यक छ (पृ. १७५) ।”

यहाँ महिला हक अधिकारको पक्षमा अगाडि बढ्न महिलाले मात्र आँट गरेर हुन्न, महिला भित्रको जुर्मुराहत केही कामको हुन्न जब सम्म महिलाको साथ दिनमा पुरुष अग्रसर भएर चेतनशील भएर अगाडि आउनु पर्दछ भन्दै जागरुकताको विचार अभिव्यक्ति पाइन्छ ।

“जाऊ ! निस्फिक्री लेख । मबाट तिमीलाई असहयोग हुने छैन । बच्चाहरू साना हुँदा त म एकलैले धान्ने भने अब के को डर ? (पृ. २१३)”

नुमाले सुशान्तलाई आफ्नो लेखनकार्य सुचारु जहाँ जसरी गरेपनि आफूलाई केही फरक नपर्ने आफू जसरी पनि आफ्नो र छोरीहरूको हेरविचार गर्न सक्ने भन्दै नारी सशक्तीकरणको आवाज अभिव्यक्त गरेकी छन् ।

अध्याय छ

उपन्यासमा प्रयुक्त लैङ्गिकताको भाषा

उपन्यासकार प्रगति राईद्वारा लिखित लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा प्रयोग गरिएको भाषालाई हेर्दा शिक्षित वा शिष्ट व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको प्रयोग गरिएको छ । केही ग्रामिण समुदायका अशिक्षित वर्गले बोल्ने वा प्रयोग गर्ने भाषाको पनि कहिकहि प्रयोग गरिएको छ । भने केही असथ्य/अशिष्ट भाषाको पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ । उपन्यासमा पुरुषवादी धारणा हावी रहेको, महिला माथि पुरुषहरूको दुरव्यवहार, धनाण्ड घरभेटीहरूले सोभासिदा टेरावालहरूमाथि गर्ने अत्याचार, समाजको नजरमा राम्रो काम गरेको लागे पनि उनीहरूको वास्तविक चरित्र दानवीय रहेको, महिलाहरू समाजमा बढी पीति भएको र समाजबाट मानवता हराउँदै गएका कुरा पनि देखाइएको छ । कुनै कुनै ठाउँमा उखान टुक्काहरूको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ महिलालाई बाहिरी कामकाजमा अग्रसर रहेका देखाइए पनि त्यस्ता अग्रसर नारीहरू पनि हाम्रो जस्तो पितृसत्तात्मक समाजका पुरुष भनाउँदाहरूले घरायसी रूपमा पनि पीडित, दमित बनिरहेका हुन्छ, भन्ने कुरालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासका केही ठाउँमा अङ्ग्रेजी, हिन्दी भाषाको उखानको प्रयोग गरिएको छ, जहाँ हिन्दी भाषाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा संवादहरू सबैले बुझ्न किसिमका सरल, सहज भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यास छोटो-छोटो संवादहरूको सरल रूपमा प्रयोग गरी लेखिएको पाइन्छ ।

६.१ हिंसाजन्य भाषा

“के हेरेको ? इ कप समाऊ । खै त्यो कापी देऊ, सुशान्तले रिसाएजस्तो गरेर भन्यो, पढ्छकि भनेर दिएको त भैसके आगे बिन (पृ.२) ।”

माथिको वाक्य सुशान्तले आफ्नी श्रीमती नुमालाई आफूले दिएको काम नगरी टोलाएर बसेको देखेर गाली गरेको अवस्थामा आएको वाक्य हो । उक्त वाक्यमा सुशान्त आफूले लेखेको साहित्यिक पङ्क्ति नुमाले नपढेपछि अक्रोसमा आई सुशान्तले नुमालाई भैसके आगे बिन भन्दै गाली गर्दा हिंसाजनक भाषाको प्रयोग भएको छ ।

“छोरीमान्छेको जात हारेको कर्म । माटोको हाँडी जो एकपल्ट फुटेपछि जोडिँदैन । छोरामान्छे भनेको पितलको भाँडा, जति माभ्यो उति चम्किने (पृ. ११) ।”

माथिको वाक्यमा नुमालाई आमाले सम्भाउँदै छोरीमान्छे भनेको माटोको हाँडी हो । जो एकपटक फुटेपछि जोडिँदैन तर पुरुष भनेको पितलका भाँडा हुन्, जति माभ्यो उति चम्किने भन्दै महिलालाई माटोको हाँडी र पुरुषलाई पितलको भाँडासँग तुलना गर्दै महिलाको भन्दा पुरुषको स्तर उच्च रहेको कुरा दर्शाउन खोजिएको छ । उक्त वाक्यबाट महिला आफैँले आपूःलाई पुरुषको तुलनामा कमजोर ठानेको कुरा देखाइएको छ ।

“मर्छस् मादर । पछ्छाडि केटी बोकेसी त बाइकको रवाफ बढिहाल्छ । बत्ती बलेको देखिन्न (पृ. २९) ?”

माथिको वाक्यमा एक ट्याक्सी ड्राइभरले नुमा र प्रभाकरलाई सँगै बाइकमा केटी लिएर हिडेको बेला गाडी आएको वास्ता नगर्ने भन्दै नराम्रो शब्द प्रयोग गर्दै गाली गरेको छ । जसबाट केटा र केटीसँगै हिड्नुलाई नराम्रो दृष्टिकोणबाट देखाउन खोजिएको छ ।

“के गर्नु त है ? जात नमिलेपछि आफन्त पनि पराइजस्तो हुनुपर्ने (पृ. ८८) ।”

माथिको वाक्य नुमाकी बुहारीले नुमालाई उनले गरेको अन्तरजातीय विवाह गरेको बारेमा कुरा गर्दै अन्तरजातीय विवाह गरेपछि आफ्ना आफन्तहरूबाट टाढा हुनुपर्ने नमिठो यथार्थलाई दर्शाएकी छिन् । यस वाक्यबाट हाम्रो समाजमा हुने गरेका जातीय असमानताका स्थितिलाई दर्शाउन खोजिएको छ ।

“यत्रो लोकप्रिय लेखकको सम्मानित स्वास्नी भएर बस्न फापेन भने जाऊ मुसलमानकै भाँडा माभन्न (पृ. ९३) ।”

माथिको वाक्य सुशान्तले रिसको भोकमा आएर नुमालाई गाली गर्दै आफ्नो कारणबाट यति नाम र सम्मान पाउँदा पनि पुगेन भने जा गएर मुसलमानको भाँडा माभ्न भन्दै नुमालाई गाली गर्दै आक्रोश व्यक्त गरेको छ ।

६.२ संवेदनशील भाषा

“तँ जन्माउँदा मेरो कक्रो पत्थरको छाती भएको थियो । दुःखजति सबै भुलेको थिएँ । के तँले कहिल्यै हेक्का राखिस मेरो (पृ.९०) ।”

माथिको वाक्य सुशान्त आफ्ना स्वास्थ्य र छोरीहरू मिलेर आफ्नो बेइज्जत गरे भनेर रिसाएर घरबाट हिड्न खोज्दा आमाले रुँदै आफूले छोरो जन्मदा आफ्नो खुशीको सीमा नरहेको तर त्यसको महत्त्व छोरा सुशान्तलाई नभएको भन्दै आफ्नो संवेदनालाई भाषाका माध्यमबाट व्यक्त गरेकी छिन् ।

“गए छोरा जान्छ, बुहारी नजाऊ । आइमाई-केटाकेटी मान्छे (पृ.९३) ।”

माथिको वाक्य नुमाले आफू विदेश जाने विचार व्यक्त गर्दा उसका ससुराले विदेश जानुपरे छोरो जान्छ, बुहारी नजाऊ आइमाई-केटाकेटीमान्छे, विदेश जानुभन्दा छोरामान्छे, गएको राम्रो हो । छोरीमान्छे, विदेश जानु राम्रो होइन भन्दै महिला संवेदनालाई व्यक्त गरेका छन् ।

“त्यै त केन्द्रमा आफ्ना छन् भने बिसिएर पनि भाग थपिदिन्छन्, केन्द्रमा कोही छैनन् भने सम्झिएरै भाग खोसिदिन्छन्” (पृ.१०७) ।

माथिको वाक्य सुशान्तको घरमा खाना खाइरहँदा नुमाले सुशान्तलाई एउटै तरकारी दुईवटा कचौरा दिएको देखेर महादेवले भनेको वाक्य हो । जहाँ, आफ्ना मान्छे ठाउँमा हुँदा बिसिएर पनि भाग थपिदिन्छन् तर ठाउँमा मान्छे, छैनन् भने आफ्नो भाग पनि खोसिदिन्छन् भन्ने विचार व्यक्त गरेको छ ।

६.३ समानताकेन्द्री भाषा

“एकवारको जुनीमा केही वर्ष दुःख, बाँकी सहज बन्छ, भने किन दुःख नगर्ने ? मान्छे भएर जन्मेपछि संसारको हरेक कुनामा गएर आफ्नो सीप बेच्ने अधिकार छ । कसले भन्यो जन्मेको ठाउँदेखि खोल्सो काटेर जानु हुन्न (पृ. ५६) ?”

माथिको वाक्य होटलमा खाना खाइरहेका बेला नुमाले अब आफू विदेश गएर केही वर्ष कमाएर आफ्नो घरको दयनीय अवस्थालाई माथि उठ्ने आशामा व्यक्त गरेकी

समयमा आएको वाक्य हो । यहाँ, महिला पनि पुरुष सरह घरको चार दिवारीभन्दा बाहिर निस्किए पुरुषसँग समानताको लडाइ लड्न सक्छन् भने समानतावादी सोच व्यक्त भएको छ ।

“त्यो पनि ठीकै हो तर छोरीमान्छेहरू यसरी पछि पर्नुभएन, अगाडि आउन पच्यो (पृ.६८) ।”

माथिको वाक्य सुशान्तको काकाले नुमालाई भन्नु भएको वाक्य हो । जहाँ, काकाले नुमा आफू छोराछोरी र परिवारको लागि समय दिए कुनै पनि पाटीमा आस्था रबिन भन्दा त्यसो होइन नारी पनि अगाडि बढ्नुपर्छ, पार्टीप्रतिको आस्था हुनुपर्छ, महिलापनि पुरुष सरह अगाडि बढ्नुपर्छ भन्दै महिला समानताको कुरा गरेका छन् ।

“महिलाका लागि समान अधिकार होइन, विशेष अधिकारको कुरा उठाउनुस् तपाईं नेताहरूले (पृ.७२) ।”

माथिको वाक्य सुशान्तका काकाको घरमा भेलाभएन केही स्थीय नेताहरूको कुरा सुनेर उनीहरूलाई नुमाले भनेको वाक्य हो । जहाँ नुमाले महिलाकालाई समानअधिकार हैन विशेष अधिकारको व्यवस्था गरिनुपर्छ विचार व्यक्त गरेकी छन् ।

अध्याय सात

सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता

७.१ सारांश

प्रगति राईद्वारा लिखित *लेखककी स्वास्नी* उपन्यासको मूल दृष्टिकोण नै समाजमा रहेको असमानता, भेदभाव र नारी माथि हुने गरेको अमानवीय क्रियालाप देखाउँदै यसको समाधानका लागि उपन्यासकी प्रमुख पात्र नुमाका माध्यमबाट समाजमा रहेका महिलाहरू सबै हिंसा र उत्पिडनबाट मुक्त हुनका लागि आ-आफ्नो ठाउँबाट कदम चाल्नु पर्ने कुरा देखाउनु रहेको छ । यस उपन्यासको माध्यमबाट समाजमा व्यापक सामाजिक अन्तरविरोधहरू रहेको गणतन्त्र आएको भनिए पनि सामाजिक संरचनामा खासै परिवर्तन नआएको, समाजका प्रतिष्ठित भनाउँदाहरूले कथित तल्लो जात मानिने दलित समुदायका व्यक्तिहरूलाई तुच्छ दृष्टिकोणले हेर्ने, दबाउन, होच्याउन खोज्ने गर्दछन् । समाजमा हुने अमानवीय क्रियाकलाप, महिला हिंसा, अत्याचार र गरिबहरूलाई धनिहरूले मान्छेसम्म पनि नगनेको परिपाटी, नेपालको राजनैतिक गणतन्त्रात्मक सत्ता नै पितृसत्तात्मक सोचबाट ग्रसित हुँदै अगाडि बढेकाले समाजमा समस्याहरू समाधान हुनुको सट्टा भ्रम विकराल बन्दै गएको छ । विकासका नाममा पाश्चात्य संस्कृति र विभिन्न विकृति विसङ्गति बढ्दै गएको, समाजका केही शिक्षित व्यक्तिहरू यसको विरुद्धमा लागेर समतामूलक समाज निर्माण गर्न अघि बढेको कुराहरू उपन्यासमा भेट्न पाइन्छ । यस उपन्यासको माध्यमबाट समाजका कथित पुरुष भनाउँदाहरू नारीप्रतिको यौतनृष्णाबाट सहजै तृप्त हुन नसक्ने, तृप्तिकै खोजीमा एक जीवनबाट अर्को जीवनमा हाम फाल्दै हिड्ने, नारीलाई यौन तृप्तिको मात्र साधनका रूपमा लिने मानवीय घेराभन्दा बाहिर गई आफ्नो यौन तृप्ति पूर्तिका निम्ति अनेकौं नारीहरूलाई प्रयोग गर्नपनि पछि नपर्ने तृप्तिको कल्पनामा बरालिरहने र छटपटिने दानवीय पुरुष प्रवृत्तिलाई पनि देखाउन खोजिएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यास *लेखककी स्वास्नी* ले समाजका घटनालाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । प्रगतिवादी सोच सहित समाजमा परिवर्तन, स्वतन्त्रता, आर्थिक, सामाजिक,

जातीय, समानताको खोजी गर्नुपर्ने यस उपन्यासको मुख्य उद्देश्य रहेको पाइन्छ । उपन्यास कतै कतै पूर्वस्मृतिको शैलीमा बगेको पाइन्छ । उपन्यासका विभिन्न ठाउँमा नुमाको पूर्वस्मृतिले कथानकलाई अगाडि बढाउँदै उत्कर्षमा पुऱ्याएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा पितृसत्तात्मक मानसिकताको प्रकटीकरण, नारी अस्मिता, नारी समानता, समाजमा हुने अनमेल विवाह, धर्म संस्कृतिको नाममा महिला माथि गरिने विभेद, पितृसत्तात्मक परम्परा, नारी अस्मिताको संरक्षण, नारी अस्तित्वप्रति हाम्रो समाज कुन हदसम्म निष्कृत्य, अनुदार छ भन्ने कुरा देखाइएको छ ।

उपन्यासकी प्रमुख पात्र नुमा समाजमा सम्मा साथ जीवन जिउनका लागि विभिन्न प्रकारका संघर्षसँग जुभ्दै समाजमा आफ्नो अस्तित्व कायम गर्नका निम्ति एक नारीले कस्ता प्रकारका संघर्षहरूसँग लड्दै विभिन्न अन्याय र अत्याचारका विरुद्ध जुभ्नु कतिसम्म कष्टकर हुन्छ भन्ने कुरा दर्साउन खोजिएको छ । यस समाजमा देखिएको अन्यायको विरुद्ध, नारीहरू आफ्नो विरुद्धमा पितृसत्तात्मक सोचप्रति सचेत रही आफ्नो मूल्य मान्यता कायम राख्नुपर्ने उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा नारीहरूलाई पनि आफ्नो अस्तित्व, स्वतन्त्रता, समानता उतिकै प्रिय हुन्छ । समाजका नारीहरू पनि शिक्षित हुँदै आफूप्रति हुने गरेका अमानवीय प्रवृत्ति र त्यसलाई संस्थागत गर्ने राज्यको चरित्र प्रति विस्तारै युगको मागअनुसार नारीहरू जे पनि गर्न सक्छन्, हरेक कुरामा नारीहरू पुरुषभन्दा कमी छैनन् भन्ने कुरा नुमा, सुधा र उनीहरूका संस्थाका अन्य महिलाहरू मिलेर जलाइएकी महिलाको विरुद्धमा आवाज उठाएर ती विवस उत्पीडित नारीलाई उद्धार गर्ने विचार र सक्रियता देखाएबाट स्पष्ट हुन सकिन्छ । नारी अस्मिता र महिला हक अधिकारलाई विशेष ध्यानमा राख्दै महिला विकासका बारेमा केन्द्रित रहेको छ । एक लेखकको जीवन र उसको व्यवहारले उसको परिवारमा पर्ने सकारात्मक, नकारात्मक प्रकारको प्रभाव कस्तो हुन्छ ? लेखकको परिवारको जीवन कति सहज वा कति कष्टकर हुन्छ भन्ने कुरा दर्साउँदै लेखिएको यस उपन्यासको नाम उपन्यासकी प्रमुख पात्र नुमाको सुशान्तसँगको सम्बन्धलाई औँल्याउँदै *लेखककी स्वास्नी* नामकरण गरिएको छ । यसमा काठमाडौँमा बसोबास गर्ने एक लेखकको परिवारको अवस्था कस्तो हुन्छ ? त्यस परिवारकी नारीले संघर्ष कतिसम्म गर्नुपर्ने हुन्छ ? *लेखककी*

स्वास्नी उपाधीको प्राप्तिसँगै जोडिएर आउने आफ्नो लेखककी स्वास्नी नामक उपाधीमा छोपिएको अस्तित्वको जगेर्ना गर्न कस्ता प्रकारका संघर्षहरू गर्नुपर्ने हुन्छ भन्ने बारे यस उपन्यासमा स्पष्ट रूपमा देखाउन खोजिएको छ । उपन्यासमा नारी हुनुको औचित्यलाई सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासकी लेखिका स्वयम् पनि नारी भएकी कारणले पनि उपन्यासमा नारी समानता र नारी सशक्तीकरणको पक्षमा जोड दिँदै उपन्यासको कथावस्तु तयार पारिएको जसमा नारी समानताको पक्षमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत लेखककी स्वास्नी उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययनमा केन्द्रित यस शोधपत्रमा लेखककी स्वास्नी उपन्यासलाई लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ । उपन्यासमा प्रयुक्त कथावस्तु उपन्यासकारको जीवनसँग प्रायः मेलखाने किसिमको रहेको बताएको छ । उपन्यासमा भएको लैङ्गिक भूमिका, चारित्रिक भूमिका, वैचारिक पक्ष, लैङ्गिक चेतना, उपन्यासमा प्रयुक्त लैङ्गिकताको भाषा आदिको बारेमा अध्ययन, विश्लेषण गरिएको छ ।

७.२ निष्कर्ष

प्रस्तुत लेखककी स्वास्नी उपन्यास उपन्याकार प्रगति राईद्वारा लेखिएको हो । जसमा नारी शसक्तीकरणको बुलंद आवाज अभिव्यक्ति गरिएको छ । प्रस्तुत लेखककी स्वास्नी उपन्यासलाई लैङ्गिक भूमिकाको आधारमा हेर्दा, उत्पादक, अनुत्पादक, सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आदि भूमिकामा महिला पुरुषको सहभागिता समान पाइएन । पात्रगत दृष्टिले तुलना गर्दा लगभग महिला र पुरुषको तुलना समान जस्तै रहेको देखिन्छ । यस उपन्यासमा स्थान दिइएका प्राय जसो पात्रहरूमा अहिले एक्काइसौं शताब्दीमा पनि पितृसत्तात्मक रुढीवादी मानसिकताबाट ग्रसित भएको पाइन्छ । उपन्यासका पात्रहरू कोही व्यक्तिवादी प्रवृत्ति अङ्गालेर हिडेका त कोही समाज र राष्ट्र परिवर्तनको आशाबोकेर वर्गीय, जातीय तथा लैङ्गिक द्वन्द्वको अन्त्य गर्ने मनसाय लिएर अगाडि बढेको चरित्र लिएका पात्रहरू रहेका छन् ।

प्रस्तुत लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा प्रयुक्त लैङ्गिक पक्षलाई हेर्दा महिला र पुरुषलाई फरक फरक तवरबाट हेरिएको पाइन्छ । उपन्यासमा चरित्रार्थ गरिएका पात्रहरूमा परम्परावादी संकुचित मान्यता र खोक्रो आदर्शवादी सोच भएका व्यक्तिहरूबाट विकृत मनस्थितिमा संघै महिला माथि हिंसा गरेको, महिलालाई लैङ्गिक, शारीरिक र मानसिक रूपमा हिंसा गरेको पाइन्छ । महिला सशक्तीकरणलाई पिडीत महिलालाई अधिकार दिलाउने अभियानका माध्यमबाट देखाउन खोजिएको पाइन्छ । हाम्रो समाज वर्तमान समयसम्म आइपुग्दा पनि हामीहरूमा आफै पनि परम्परावादी, पितृसत्ताका मानसिकता हावी रहेको देखाइएको छ । जहाँ महिलाको कुरा पुरुषहरूले काट्ने साथै महिलाका सत्रु महिला नै हुन्छन् भने भै महिला नै महिलाको हिंसा गर्ने गरेको खराब प्रवृत्ति देखाइएको छ । पितृसत्तात्मक समाजका कुसंस्कार नारीप्रति कुदृष्टि महिला हिंसा र समाजको विकृति विसंगति विरुद्ध आवाज उठाउन महिला पनि समाजका सचेत पुरुषभन्दा कम छैनन् भन्ने कुरा नुमा, सुधा र उनका संस्थाका साथीहरूको अभियानबाट स्पष्ट हुन सकिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयुक्त भाषालाई भाषिक प्रयोगको दृष्टिकोणबाट हेर्दा, शिक्षित वर्गले बोल्ने भाषा, अशिक्षित वर्गले बोल्ने भाषा, साहित्यकारले बोल्ने भाषा, ग्रामीण समुदायका व्यक्तिहरूले बोल्ने भाषा, साथै सहरका सभ्य र प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूले बोल्ने भाषाको पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ । त्यसका साथै ठाउँ ठाउँमा अशिष्ट प्रकारका भाषाको प्रयोग पनि गरिएको पाइन्छ साथै उपन्यासमा सरल, सहज र सटिक वाक्य गठन प्रक्रिया पाइन्छ । जसमा आगन्तुक शब्द, अनुकरणात्मक शब्द तथा ठेट नेपाली शब्दको प्रयोग गरी उपन्यासलाई मुर्तरूप दिने जमर्को गरिएको छ । जसले उपन्यासमा पूर्णता प्रदान गर्न पूर्ण रूपमा सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ ।

७.३ उपयोगिता

प्रस्तुत शोधपत्रको अध्ययन पश्चात यो शोधपत्र निम्न तहमा उपयोग हुन सक्ने देखिन्छ :

७.३.१ नीतिगत तह

- । लैङ्गिक समानताको अवस्थाको बारेमा जानकारी लिन ।
- । लैङ्गिक समानता स्थापनार्थ सरकारी क्षेत्रबाट सञ्चालित कार्यक्रमको विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याउने ।
- । लैङ्गिक समानताको बारेमा जान्न चाहाने व्यक्ति, संस्था, शोध कार्यकर्ता, सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रलाई जानकारी मिल्ने ।

७.३.२ प्रयोगगत तह

- । परम्परागत पितृसत्तात्मक धारणा परिवर्तन गरी सामाजिक, सांस्कृतिक अन्धविश्वासको निराकरण गराउन सहयोग मिल्ने ।
- । समाज परिवर्तनका लागि महिला र पुरुषको समान भूमिका भएकाले महिलाहरूलाई पनि मानवीय व्यवहारले हेर्न सहयोग पुऱ्याउने ।
- । लेखककी स्वास्नी उपन्यासमा रहेको लैङ्गिकताको अध्ययनले लैङ्गिक समानता, समता र सशक्तीकरणको जानकारी पाई लैङ्गिक विभेदबाट मुक्ति दिलाउन ।
- । लेखककी स्वास्नी उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन हालसम्म नभएकाले यो अध्ययनीय विषयको रूपमा रहेको छ ।
- । लैङ्गिक चेतना र दृष्टिकोणबाट अतिरिक्त भाषिक प्रयोगबाट सिर्जित लेखककी स्वास्नी उपन्यासको नवीन, सौन्दर्य, शिल्प, उद्घाटन र मूल्याङ्कन गर्नका लागि प्रस्तुत शोधकार्य महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, मुना (२०६८), *लैङ्गिक दृष्टिकोणद्वारा माध्यमिक तहको सामाजिक अध्ययन पाठ्यपुस्तकको विश्लेषण*, स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज र भट्टराई, बद्रीविलास (२०६३), *प्रयोगात्मक नेपाल शब्दकोश*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- अर्याल, अनिता (२०७२), *अनीता 'उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन'*, स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- अर्याल, भोजेन्द्र (२०६८), *लैङ्गिक तथा महिलावादी अध्ययन*, काठमाडौं : ज्ञानकुञ्ज प्रकाशन ।
- खनाल, राजेन्द्र (२०६६), *पहेँलो गुलाफ कथामा लैङ्गिक चेतना*, सम्प्रेषण, अङ्क ६, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- खनाल, राजेन्द्र (सन् २०१२), *बी.एड. का पाठ्यांशको लैङ्गिक दृष्टिले मूल्याङ्कन*, जे.एम.सी. रिसर्ज जर्नल ।
- गैरे, डालकुमार (२०७१), *माइतघर 'उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन'*, स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- जोशी, नरेन्द्र (२०६८), *निम्न माध्यमिक तहको सामाजिक अध्ययन विषयको लैङ्गिक दृष्टिकाणले पाठ्यपुस्तकको विश्लेषण*, स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- जोशी, पदमराज (२०६८), *लैङ्गिक हिंसा र महिला अधिकार*, सानोठिमी, भक्तपुर (वर्ष १२, अङ्क १२) ।
- जोशी, सिद्धराज र जोशी, किरण (२०६८), *लैङ्गिकता र विकास*, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- तिवारी, पवित्रा (२०७३), *इन्साफ 'उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन'*, स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

नेपाल सरकार (२०६३), *नेपालको अन्तरिम संविधान*, काठमाडौं : कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल ।

नेपाल सरकार (२०७२), *नेपालको संविधान*, काठमाडौं : कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल ।

पाण्डे, ज्ञानु (२०६९), *नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

पौडेल, धनमाया देवी (२०७०), *अनावृत्त 'उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन'*, स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

पौडेल, सन्दीप (२०६९), *समानान्तर आकाश 'उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन'*, स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

बन्धु, चूडामणि (२०७०), *अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

बस्नेत, अशोक र सुवेदी, कृष्णप्रसाद (२०६९), *लैङ्गिकता र विकास*, काठमाडौं : सोपान मासिक, डिल्लीबजार ।

भण्डारी, निरा (२०७१), *अनुराधा 'उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन'*, स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

भण्डारी, पारसमणि र अन्य (२०७१), *भाषिक अनुसन्धान विधि*, काठमाडौं : पिनाकल पब्लिकेसन ।

भद्रा, चन्द्रा र अन्य (२०७०), *लैङ्गिक अध्ययन*, काठमाडौं : अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल एकेडेमी ।

महरा, यज्ञबहादुर (२०६८), *निम्न माध्यमिक तह कक्षा छ र सातको नेपाली पाठ्यपुस्तको लैङ्गिक अध्ययन*, स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

राई, प्रगति (२०७०), *लेखककी स्वास्नी*, काठमाडौं : याम्बुरी बुक प्वाइन्ट, अनामनगर ।

श्रेष्ठ, केशवकुमार र अन्य (२०६६), *लैङ्गिक अध्ययन*, काठमाडौं : एकेडेमीक बुक सेन्टर, कीर्तिपुर ।

श्रेष्ठ, तिलमाया (२०६७), *तीनघुम्ती* 'उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन', स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

सिलवाल, प्रकाश (२०७२), *शान्ति* 'उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन', स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

सुवेदी, रमिला (२०७३), *अतृप्त* 'उपन्यासको लैङ्गिक अध्ययन', स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

व्यक्तिगत विवरण

नाम : कोपिला दहाल
जन्ममिति : २०४८/०५/१९
स्थायी ठेगाना : इटहरा-८, मोरङ
माताको नाम : घनमाया दहाल
पिताको नाम : उपेन्द्र दहाल
मातृभाषा : नेपाली
धर्म : हिन्दु
सम्पर्क नं. : ९८४२४७८३१५

शैक्षिक योग्यता

तह	शिक्षण संस्था	वर्ष	श्रेणी
एस.एल.सी.	श्री सरस्वती उ.मा.वि., इटहरा, मोरङ	२०६२	द्वितीय
प्रवीणता प्रमाणपत्र तह	श्री सरस्वती उ.मा.वि., इटहरा, मोरङ	२०६५	तृतीय
स्नातक	श्री दमक मोडल क्याम्पस, भापा	२०६९	द्वितीय
स्नातकोत्तर	विश्वविद्यालय क्याम्पस, कीर्तिपुर	२०७३	